ISSN 3045-3054

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ

MAIN ISSUES OF TEACHING HISTORY

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ

Գիտական հանդես

2024, թիվ 2 (2)

Երևան–2024

Հրատարակվում է Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի խորհրդի որոշմամբ

«Պատմության ուսուցման հիմնախնդիրներ» գիտական հանդեսի սույն համարի խմբագրման և հրատարակման աշխատանքներն իրականացվել են ՀՀ ԿԳՄՄՆ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 10-5TB-24 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ

Խաչատուր Ստեփանյան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Հայաստան)

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Սրբուհի Գևորգյան (նախագահ), հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Հայաստան)

Մարիամ Իսպիրյան, մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (Հայաստան)

Մարիաննա Հարությունյան, մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (Հայաստան)

Էդգար Հովհաննիսյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (Հայաստան)

Աիդա Թոփուզյան, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Հայաստան)

Հարություն Պապոյան, մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (Հայաստան)

Հակոբ Թադևոսյան, մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (Հայաստան)

Մխիթար Գաբրիելյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (Հայաստան)

Անդրանիկ Դաքեսյան, փիլիսոփակայան գիտությունների դոկտոր (Լիբանան)

Խաչիկ Մուրադյան, պատմական գիտությունների դոկտոր (ԱՄՆ)

Բալինտ Կովաչ, պատմական գիտությունների դոկտոր (Հունգարիա)

Իգոր Կրյուչկով, պատմական գիտութույնների դոկտոր, պրոֆեսոր (ՌԴ)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
ԻՆՉՈ՞Ւ ՍՈՎՈՐԵԼ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ 4

ԱՆՆԱ ԱՄԱՏՅԱՆ
«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՒՄԸ ՊՐՈՖԻԼԱՅԻՆ (ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՑՎԱԾ) ԲՈՒՀ-ԵՐՈՒՄ. ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ 14

ԱՐԵՎԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
ՆՈՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՒՅՑ» ԿՐԹԱԿԱՆ ՆՈՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐԹԱԿԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ 30

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿ» ԵՋՐՈՒՅԹԻ ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳԻՏԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ 55

ԱՆԻ ՀՈՎՀԱՆՆՍԻՅԱՆ, ՆԱՒՐԱ ԵՐԿԱՆՅԱՆ, ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ
ԹՎԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ 92

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, ԱՐՄԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, ՀԱՅԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
ԷԿՐԱՆԱՅԻՆ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ 111

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՊՈՅԱՆ
ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ 131

ՄԵՂՄ ՔՈՉԱՐՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐ 146

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 167

ԻՆՉՈ՞Ւ ՍՈՎՈՐԵԼ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Բանալի բառեր – համաշխարհային պատմություն, քաղաքակրթություններ, ազգեր, պատերազմներ, փոխակերպումներ, կլիմայական փոփոխություններ, բնապահպանական մարտահրավերներ։

Հումանիտար կրթության հանդեպ հետաքրքրության նվազման պայմաններում հաճախ է հնչում հարցը՝ «Ինչո՞ւ սովորել պատմություն», առավել ևս՝ «Ինչո՞ւ սովորել համաշխարհային պատմություն»։ Նախորդիվ մենք անդրադարձել ենք ընդհանրապես պատմության ուսուցման անհրաժեշտության հարցին և փորձել ենք հիմնավորել այն[1]։ Սակայն մեր փաստարկները հիմնականում վերաբերում էին հայրենի պատմության ուսուցմանը։ Այս անգամ կփորձենք հիմնավորել համաշխարհային պատմություն իմանալու կարևորությունը՝ միաժամանակ հարստացնելով մեր նախորդ հրապարակման մեջ ներկայացված հիմնավորումները և փաստարկները։

Վերջին երկու-երեք հարյուրամյակների ընթացքում մարդկային հասարակությունների կազմակերպման և մարդկային ներուժի կենտրոնացման ամենաարդյունավետ մոդելը եղել է ազգային պետությունը։ Ազգային պետությունները շա-

[1] Ստեփանյան Խ. , Պատմության ուսուցման անհրաժեշտության հարցի շուրջ կամ ինչո՞ւ սովորել պատմություն, «Պատմության ուսուցման հիմնախնդիրներ» գիտական հանդես, Երևան, 2024 թիվ 1, էջ 4-9։

րունակում են կարևոր դեր ունենալ ժամանակակից պատմության մեջ, և ազգային պատմությունները հնարավոր չէ ամբողջությամբ տարալուծել համաշխարհային պատմության մեջ։

Միաժամանակ, համաշխարհային պատմության իմացությունը հնարավորություն է տալիս ազգային անցյալը վերլուծել ավելի խորությամբ, համակարգված ձևով հասկանալ և մեկնաբանել այն։ Ազգային պատմությունն իմանալուց զատ անհրաժեշտ է նաև համաշխարհային պատմության իմացությունը՝ սեփական ժողովրդի և համաշխարհային գործընթացների փոխկապակցվածությունն առավել հստակ պատկերացնելու համար։

Համաշխարհային պատմության իմացությունը մեզ հնարավորություն է տալիս ավելի հիմնավոր դատողություններ անել ժամանակակից աշխարհի առջև ծառացած հիմնախնդիրների վերաբերյալ։ Կան համաշխարհային նշանակության գործընթացներ, որոնք ուղղակիորեն ազդել են և շարունակում են ազդել ազգերի պատմության ու ներկայի վրա. գլոբալիզացիա, բնակչության տեղաշարժեր, մշակութային և գաղափարական փոխակերպումներ, միսիոներության տարածում, քաղաքական-գաղափարախոսական փոփոխություններ, կլիմայական փոփոխություններ, արդյունաբերության և գիտության զարգացում և այլն։

Այս երևույթների օրինաչափությունների ուսումնասիրությունը հնարավոր է միայն համաշխարհային պատմության խորքային իմացությամբ։ Առանց դրանց ճիշտ ընկալման, ազգային պատմության նույն երևույթների մեկնաբանումը կմնա թերի։

Վերջապես, համաշխարհային պատմությունն է արձանագրում մարդկության նշանակալից նվաճումները, առանց որոնց ոչ ազգերը, ոչ էլ առանձին անհատները չեն կարող լիարժեքորեն հասկանալ և պատկերացնել իրենց տեղն աշխարհում: Ահա թե ինչու անհրաժեշտ է ուսումնասիրել համաշխարհային պատմություն:

Այժմ անցնենք կոնկրետ հիմնավորումների և փաստարկների:

Նախ, համաշխարհային պատմության իմացությունը, ինչպես հայրենի պատմության պարագայում, ձևավորում է պատմական մտածողություն[2]: Այն հնարավորություն է տալիս պատմական զարգացումներն ու գործընթացները դիտարկել ավելի լայն համատեքստերում, ինչը պատմաբաններին օգնում է իմաստավորել անցյալի փորձից ստացված հսկայական տեղեկատվությունը:

Օրինակ՝ եթե դիտարկենք Անդրկովկասի 1917-1921 թթ. պատմությունը, մի բան է վերականգնել Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությունը՝ հիմնադրման նախադրյալներից մինչև անկման հետևանքները, սակայն բոլորովին այլ մակարդակի ըմբռնում է առաջանում, երբ այդ պատմությունը դիտարկվում է Անդրկովկասյան կամ ավելի լայն տարածաշրջանային համատեքստում:

[2] Պատմական մտածողությունը վերաբերում է անցյալի իրադարձությունների և երևույթների վերլուծությանը՝ դրանց համատեքստում որոշակի եզրակացությունների ու միտումների բացահայտման համար: Այն ներառում է ժամանակի ընթացքում ձևավորված մշակույթների, սոցիալական, տնտեսական ու քաղաքական գործընթացների խորամուխ ուսումնասիրություն: Պատմական մտածողությունը օգնում է հասկանալու անցյալի կապը ներկայի ու ապագայի հետ:

Համաշխարհային պատմությունը նպաստում է պատմական զարգացումները խորը վերլուծելուն, ընդլայնում է համեմատությունների շրջանակը և հստակեցնում փոխհարաբերությունները պատմական իրադարձությունների միջև: Սա wiederum օգնում է պատմաբաններին ճանաչել ու վերլուծել պատմական գործընթացները պայմանավորող լայնածավալ համակարգերը:

Վերցնենք 1861-1865 թթ. Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմը: Այս հակամարտությունը հիմնականում դիտարկվել է ԱՄՆ-ի ազգային պատմության շրջանակում, սակայն համաշխարհային պատմության դիտանկյունից դրա վերլուծությունը ստանում է լրացուցիչ կարևորություն:

ԱՄՆ-ի 19-րդ դարի ազգային պատմությունը հնարավոր չէ լիարժեքորեն հասկանալ առանց այն անդրտարածաշրջանային և գլոբալ կապերի, որոնք ուղղակիորեն ազդել են դրա վրա[3]: Օրինակ՝ բրիտանական տեքստիլ արդյունաբերության պահանջարկը հում բամբակի նկատմամբ, ստրկության ինստիտուտի դերը, արդյունաբերական արտադրության վաղ զարգացումները և ամերիկյան ընդլայնումը դեպի արևմուտք համաշխարհային պատմական ներկապնակի առանձնահատկություններն էին, որոնք խորապես ազդեցին ամերիկյան քաղաքացիական պատերազմի վրա:

Իր հերթին, Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմն էլ ունեցավ գլոբալ հետևանքներ: Այն դրդեց Ֆրանսիային ընդլայնել ազդեցությունը Մեքսիկայում և խթանեց բամբակի ար-

[3] ԱՄՆ տնտեսության վրա պատերազմի ազդեցության մասին մանրամասն տե՛ս Greenspan A., Wooldridge A., Capitalism in America: A History, Penguin Press, 2018, 486 p.

տադրության զարգացումը Եգիպտոսում, Օսմանյան կայսրությունում և Կենտրոնական Ասիայում: Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում բամբակի բարձր գները բարգավաճում բերեցին այս տարածաշրջաններին, սակայն պատերազմից հետո, երբ ամերիկյան բամբակը վերադարձավ համաշխարհային շուկա, դրա գների անկումը նպաստեց 1870-1880-ական թվականների համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամին:

Այս օրինակները ցույց են տալիս, որ առանց համաշխարհային պատմության իմացության անհնար է լիարժեք հասկանալ անգամ որևէ ազգի ազգային պատմությունը, քանի որ բոլոր պատմական գործընթացները փոխկապակցված են և ենթարկվում են գլոբալ օրինաչափություններին:

Նմանատիպ օրինակ կարելի է բերել Հայոց պատմությունից: Մի բան է Սևրի պայմանագիրը դիտարկել միայն Հայաստանին վերաբերող կետերի շրջանակում, և բոլորովին այլ բան՝ այն քննել իր ամբողջության մեջ: Այս կերպ ակնհայտ է դառնում, որ Արևմտյան Հայաստանի հարցը համաշխարհային մասշտաբով շատ փոքր խնդիր էր այն գլոբալ վերաբաժանումների համատեքստում, որոնք լրջորեն հետապնդում էին հաղթանակած երկրները:

Համաշխարհային պատմության ուսումնասիրության ևս մեկ կարևոր հիմնավորում բարոյական-ուսուցողական նշանակություն ունի, քանի որ այն անմիջականորեն առնչվում է ինչպես անձնական վարքագծին, այնպես էլ հանրային քաղաքականության տարբեր մոդելներին, որոնք համահունչ են ժամանակակից աշխարհին: Այսպես կոչված «տարբերության աշխարհում»՝ և՛ մեր երկրի սահմաններում, և՛ դրանցից դուրս, մենք առնչվում ենք տարբեր ժողովուրդների, արժեքային հա-

մակարգերի և սոցիալական կազմակերպման տարբեր ձևերի հետ՝ մշտապես փնտրելով դրանց հետ փոխգործակցության արդյունավետ ուղիներ։

Վերջապես, մենք ճամփորդում ենք՝ սովորելու համար։ Բայց ինչպե՞ս պետք է լավագույնս գործենք այս բազմազանության պայմաններում։ Այս հարցի պատասխանը որոնելիս պարզ է դառնում, որ համաշխարհային պատմությունն ունի բացառիկ գործնական արժեք. այն հնարավորություն է տալիս ուսանողներին, քաղաքացիներին և քաղաքականություն մշակողներին ծանոթանալ մշակութային ու սոցիալական տարբերություններին հետ, ինչպես նաև նպաստում է տարբեր ժողովուրդների և հասարակությունների հետ կառուցողական ներգրավվածությանը։

Այնուամենայնիվ, աշխարհի մշակութային ու հասարակական բազմազանությունը միշտ չէ, որ միայն ընդունելի ձևեր ունի. գոյություն ունեն նաև այնպիսի տարբերություններ, որոնք կարող են լինել խնդրահարույց կամ ոչ ընդունելի՝ պահանջելով ավելի խորքային քննություն և ըմբռնում։

Տարբերությունը միշտ չէ, որ հեշտությամբ ընդունելի է. այն երբեմն կարող է անհարմար ու անհանգստացնող լինել։ Պատմությունը ցույց է տալիս, որ տարբերությունը կարող է խթանել ծայրահեղ վարքագիծ։ Այն մարդիկ, ովքեր չեն կարող դիմանալ բազմազանությանը, հաճախ հակված են սահմաններ խախտելու, ինչը ծնում է ազգայնական-շովինիստական, կրոնական ֆունդամենտալիստական, ռասիստական և այլատյաց գաղափարախոսություններ։

Համաշխարհային պատմության ուսումնասիրությունը կարո՞ղ է կանխել նման ապակառուցողական միտումները։

Միանշանակ պատասխան տալը դժվար է, սակայն ակնհայտ է, որ համաշխարհային պատմության իմացությունը մեծ հնարավորություն է տալիս խթանելու փոխըմբռնումն ու կառուցողական ներգրավվածությունը: Տարբերության հետ ծանոթանալը մեզ ոչ թե պարզապես սովորեցնում է ընտելանալ դրան, այլ օգնում է հասկանալ ու կանխատեսել հնարավոր ռիսկերը: Օրինակ՝ Թուրքիայի պատմության ուսումնասիրությունը մեզ կօգնի ոչ թե հարմարվել թուրքական քաղաքականությանն ու մշակույթին, այլ ավելի լավ ճանաչել այն, զգուշանալ հնարավոր սպառնալիքներից և մշակել խելամիտ ռազմավարություններ:

Կարևոր է նաև նշել, որ տարբերության հետ կառուցողական ներգրավվածությունը չի նշանակում ազգային շահերից հրաժարում: Բոլոր պետություններն ունեն օրինական շահեր միջազգային ասպարեզում՝ ներառյալ տնտեսական և անվտանգային շահերը:

Համաշխարհային պատմության ուսումնասիրությունն օգնում է ձևավորել լավ դատողություն և նույնիսկ իմաստություն: Պատմությունը, իհարկե, չի տալիս պատրաստի լուծումներ ժամանակակից խնդիրների համար, սակայն այն տրամադրում է օգտակար ուղեցույցներ, որոնք կարող են օգնել քաղաքականություն մշակողներին, քաղաքացիներին և գիտնականներին՝ ավելի լավ կողմնորոշվելու աշխարհի բարդ իրականության մեջ:

Վերջում ևս երկու օրինակով կարևորենք համաշխարհային պատմության իմացության գործնական նշանակությունը:

Առաջինը վերաբերում է ԱՄՆ-ի քաղաքական արժեքներին և դրանց տարածման խնդրին: ԱՄՆ-ը կարող է իր համար

բարոյական պարտավորություն համարել արդար կառավարման և հիմնարար ազատությունների խրախուսումը։ Շատերի համար վիճարկելի, բայց ընդունված կարծիք է, որ քաղաքական ազատության հայեցակարգը և սահմանադրական կառավարման ժամանակակից ձևերը ԱՄՆ-ի կարևոր ներդրումներից են համաշխարհային պատմության մեջ։ Սակայն արդյո՞ք դա նշանակում է, որ ԱՄՆ-ն պետք է պարտավորվի ստիպել մյուս ժողովուրդներին ապրել նույն արժեքներով։ Իհարկե ոչ։ Պրոֆեսիոնալ պատմաբանը, ով ուսումնասիրել է տարբեր քաղաքական ու սոցիալական համակարգերի ձևավորումն ու փլուզումը, չի կարող պնդել, որ ամերիկյան մոդելը լավագույնն է բոլորի համար։ Քանի դեռ ազգային պետությունը մնում է քաղաքական կազմակերպման գլխավոր ձևաչափը, յուրաքանչյուր պետություն պետք է ինքնուրույն ձևավորի իր քաղաքական համակարգն ու մեխանիզմները։ Օտար միջամտությունները կարող են անհրաժեշտ լինել արտակարգ իրավիճակներում, սակայն ընդհանուր առմամբ անընդունելի է, որ որևէ երկիր փորձի պարտադրել իր չափանիշները մյուսներին։

Մյուս օրինակը մարդկությանն ուղղված շրջակա միջավայրի համաշխարհային մարտահրավերներն են։ Ժամանակակից աշխարհի ամենալուրջ մարտահրավերները միայն քաղաքական, տնտեսական կամ մշակութային չեն. դրանք ավելի մեծապես կապված են շրջակա միջավայրի հետ։ Մարդկային քաղաքակրթության ձեռքբերումները չեն եղել առանց զոհողությունների. դրանցից մեկը բնության վրա թողած ծանր ազդեցությունն է։ Անխնա արդյունահանումն ու բնապահպանական անտարբերությունը կարող են հանգեցնել գլոբալ աղետների։ Համաշխարհային պատմությունը մեզ հուշում է, որ անհրաժեշտ է

քաղաքական կամք դրսևորել՝ անհատական և հավաքական մակարդակներում բնության հանդեպ ավելի գիտակցված մոտեցում որդեգրելու համար։

Ամփոփում

Համաշխարհային պատմություն ուսումնասիրելը կարևոր է ոչ միայն անցյալի ընկալման, այլև ներկայի ու ապագայի մասին ավելի գիտակցված պատկերացում կազմելու համար.

- Այն զարգացնում է վերլուծական ու քննադատական մտածողությունը՝ թույլ տալով հասկանալ ոչ միայն փաստերն ու իրադարձությունները, այլև դրանց միջև կապերն ու ազդեցությունները։
- Պահանջում և ձևավորում է երկարաժամկետ մտածողություն՝ օգնելով հասկանալ քաղաքակրթությունների առաջացումն ու զարգացումը։
- Նպաստում է գլոբալ սխալների կանխարգելմանը՝ պատմական օրինաչափությունների հիման վրա։
- Ընդլայնում է հայացքը դեպի այլ ժողովուրդների պատմություն, համաշխարհային խնդիրների պատմական արմատները և մշակութային փոխազդեցությունները։
- Օգնում է հասկանալ կայուն հասարակություններ ձևավորող քաղաքական և սոցիալական համակարգերը, ինչպես նաև կառավարումը, իրավունքները, ազատությունը և խաղաղությունը։

Համաշխարհային պատմության իմացությունն անհրաժեշտ գործիք է՝ ներկայի մարտահրավերները հաղթահարելու և

ապագայի մասին առավել հիմնավորված պատկերացում կազմելու համար։

Խմբ.

WHY LEARN WORLD HISTORY?

Keywords *- World history, civilization, nations, wars, transformations, climate change, environmental challenges.*

Edit.

ЗАЧЕМ ИЗУЧАТЬ МИРОВУЮ ИСТОРИЮ?

Ключевые слова *- мировая история, цивилизация, народы, войны, преобразования, климатические изменения, экологические вызовы.*

Ред.

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՅԱՆ

«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՒՄԸ ՈՉ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲՈՒՀԵՐՈՒՄ. ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ ԵՒ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ*

Բանալի բառեր - Հայոց պատմություն, համալսարան, գիտելիք, արժեքային համակարգ, հմտություններ, կարողություններ, դասավանդման մեթոդիկա, գիտական արդյունք, պատմամտածողություն։

Ինչու՞ է կարևոր պատմության դասավանդումը ոչ մասնագիտական բուհերում

Կրթությունը եղել և մնում է հասարակության առաջընթացն ապահովող հիմնական միջոցն ու ռազմավարական ռեսուրսը։ Տարբեր հասարակությունների և պետությունների կենսունակությունը մեծապես պայմանավորված է ոչ միայն գիտելիքի, այլ նաև կրթության մյուս բաղադրիչների՝ արժեքային համակարգի, հմտությունների և կարողությունների հետևողական զարգացմամբ։

Ոչ մասնագիտական բուհերում դասավանդվող «Հայոց պատմություն» առարկան նույնպես պետք է դիտարկել կրթության զարգացման «գիտելիք-հմտություններ-կարողություններ-

* Ընդունվել է տպագրության՝ 03. 12. 2024։

արժեքներ» հայեցակարգային մոտեցման համատեքստում: Ըստ այդմ՝ պատմության դասավանդման հիմնական գործառույթներն են՝

- պատմական **գիտելիքի** գիտաճանաչողական գործառույթ,
- խոսքային-տրամաբանական, ստեղծագործական, վերլուծական, քննադատական, համագործակցության և այլ սոցիալական **հմտությունների և կարողությունների** զարգացման գործառույթ,
- համամարդկային և ազգային **արժեքների** ձևավորման և զարգացման միջոցով կրթության հումանիտարացման շարունակականությունն ապահովող գործառույթ:

Պատմության գիտաճանաչողական գործառույթ: Հասարակությունն ինքնագիտակցության կարող է հասնել հասարակական-հումանիտար գիտությունների շնորհիվ: Այդ համակարգում իր առանձնահատուկ տեղն ունի պատմությունը: Անհնար է լիարժեք ճանաչել պատմական օրինաչափությունները, ինչպես նաև արդի հասարակական-քաղաքական գործընթացները, դրանց տարաձաժամանակային բնութագրերը, էական կողմերը և զարգացման միտումները՝ առանց դրանց պատմական հիմքերը բացահայտելու: Պատմական գիտությունը միջնորդավորված դեր է կատարում անցյալի և ներկայի միջև[1]: Ուսուցման ընթացքում ներկայի հետ կապ հաստատելը ոչ միայն օգնում է ավելի լավ ընկալել առարկան, այլև այն դարձնում է առավել հետաքրքիր ու կիրառելի:

[1] **Տե՛ս Ղազարյան Ա. ,** Պատմության առարկան, գործառույթները և հիմնական մեթոդները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, հոգեբանություն», N 3(24), Եր. , 2017, էջ 47-48:

Այդ մասին վկայում են նաև մեր կողմից ուսանողների շրջանում իրականացված հարցումները: Մասնավորապես, այն հարցին՝ **«Ո՞ր թեմաները կցանկանայիք առավել խորությամբ ուսումնասիրել»**, ուսանողների մեծամասնությունը նշել է վերջին հարյուր տարվա ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունները, որոնք անմիջական առնչություն ունեն արդի հիմնահարցերի հետ:

Աշխարհում, հատկապես մեր տարածաշրջանում, տեղի ունեցող բարդ ու հարափոփոխ աշխարհաքաղաքական գործընթացների պայմաններում պատմության իմացությունը և պատմամտածողությունը կարևոր են նաև **անվտանգային տեսանկյունից**: Դրանք նպաստում են ուսանողների աշխարհաքաղաքական ու փիլիսոփայական հայացքների կայուն հայեցակարգի ձևավորմանը, հնարավորություն տալիս մտածել ինքնուրույն, խուսափել միակողմանի հետևություններից, կանխակալ գնահատականներից և քարոզչական ազդեցություններից:

Հասարակական-հումանիտար զարգացած մտածելակերպ ունեցող հասարակություններում պոպուլիստական գաղափարները կորցնում են կենսունակությունը, քանի որ մարդիկ կարողանում են բարձրացնել հիմնահարցեր, վերլուծել պատճառահետևանքային կապեր և պատմության պրիզմայով գնահատել արդի գործընթացները:

Վերջապես, անհերքելի է պատմության դասավանդման դերը ինքնաճանաչման, ինքնության պահպանման և ազգապահպանման գործում:

Հմտությունների, կարողությունների զարգացման գործառույթ: Բացի հիմնարար գիտելիքից, բարձրագույն կրթության կարևոր նպատակներից է նաև ուսանողների սոցիալական

հմտությունների և կարողությունների ձևավորումը, ինչը նպաստում է անձնային որակների զարգացմանն ու քաղաքացիական հասարակության կառուցմանը: Տեխնիկական ուղղվածության բուհերում կրթության այս բաղադրիչը կարող է առավել արդյունավետ իրացվել հասարակագիտական-հումանիտար առարկաների դասավանդման միջոցով՝ նորարարական մեթոդների կիրառմամբ:

«Հայոց պատմություն» առարկան մեծապես նպաստում է այնպիսի հմտությունների և կարողությունների զարգացմանը, ինչպիսիք են՝ հաղորդակցման հմտությունները, թիմային աշխատանքը, ստեղծարար մտածողությունը, քննադատական և վերլուծական կարողությունները, խնդիրներ լուծելու ունակությունը և այլն:

Կրթության հումանիտարացման շարունակությունն ապահովող գործառույթ: Արդի տեխնոլոգիական դարաշրջանում ոչ մասնագիտական բուհերում հումանիտար գիտելիքների դասավանդումը նպաստում է ոչ միայն հասարակական հարաբերությունների հումանացմանը, այլև ապահովում է անհատի հոգևոր կերպարի հումանիտարացման շարունակականությունը:

Հումանիտար առարկաների, մասնավորապես պատմության ուսումնասիրությունը, խթանում է ինչպես համամարդկային արժեքների (օր.՝ արդարություն, պատասխանատվություն, ապրումակցում), այնպես էլ ազգային արժեքների (օր.՝ հայրենասիրություն, ազգասիրություն, պետականություն) զարգացումը:

Այս առումով արմատական սխալ ենք համարում ուսանողներին պատմության առարկայից պահանջվող կրեդիտների ստացումը վերապահել միայն դպրոցական կրթությանը, քանի որ

այնտեղ արդեն իսկ իրականացվում է կրթության հումանացում մի շարք հումանիտար առարկաների դասավանդման միջոցով:

Ավելին, ազգային առաջնահերթություններից ելնելով (օրինակ՝ զբոսաշրջության զարգացում, մշակութային արժեքների հանրայնացում և այլն), նպատակահարմար ենք համարում մշակել այնպիսի կրթական ռազմավարություն, որը կխթանի ոչ մասնագիտական բուհերի բակալավրիատի մակարդակում սովորող արտասահմանյան ուսանողների հայագիտության ուսումնասիրման գործընթացը:

«Հայոց պատմության» դասավանդման մարտահրավերները և առաջարկվող լուծումները

Կրթական համակարգը, արձագանքելով ժամանակի նոր մարտահրավերներին, մշտապես կարիք ունի վերափոխման և որակի բարելավման: Կրթական բարեփոխումները կենսական նշանակություն ունեն, քանի որ դրանց անտեսման դեպքում կրթությունն աստիճանաբար ձևական բնույթ կստանա, չկարողանալով իրականացնել իր առջև դրված նպատակները:

Ուստի, ցանկալի վերջնարդյունքին հասնելու համար, անհրաժեշտ է նախևառաջ վերհանել ոլորտում առկա մարտահրավերները, ապա գտնել դրանց հաղթահարման ուղիները:

Սույն հոդվածում փորձ է արվել ներկայացնել ոչ մասնագիտական համալսարանների կրթական ծրագրերում ընդգրկված «Հայոց պատմության» դասավանդման հիմնական հիմնախնդիրները և առաջարկել դրանց լուծման ուղիները:

Այս մարտահրավերներն առնչվում են՝

- Դասավանդվող նյութի բովանդակությանը և ծավալին,
- Դասավանդման նորարարական մեթոդների կիրառմանը,

- Հասարակագիտական առարկաների բաշխվածությանը՝ ըստ ուսումնական տարիների,
- Կրթական գործընթացներում արհեստավարժ պրոֆեսոր-դասախոսական կազմի ներգրավմանը։

Առարկայի բովանդակությանը և ծավալին առնչվող խնդիրներ

Ոչ մասնագիտական բուհերում «Հայոց պատմություն» դասընթացի բովանդակությունը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է չորս հիմնական պատմաշրջանները՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, իսկ թեմատիկ առումով՝ ներառում է դպրոցական ծրագրերով նախատեսված թեմաները։ Սակայն, ի տարբերություն դպրոցների, վերոնշյալ բուհերում դասընթացի տևողությունը սահմանափակ է՝ 2 կիսամյակ՝ հետևյալ դասաժամերով՝ 32 ժամ (ՃՇՀԱՀ), 54 ժամ (ՀԱԱՀ), 64 ժամ (ՀՊՏՀ, ԵՊԲՀ, ՀԱՊՀ)։

Ակնհայտ է, որ այսպիսի սահմանափակ դասաժամերի պայմաններում հնարավոր չէ արդյունավետ լուծել դասընթացի խնդիրները, մասնավորապես՝ պատմության բոլոր շրջափուլերի ամբողջական ընկալումն ու յուրացումը։

Ուսանողների շրջանում անցկացված հարցումների արդյունքները ևս վկայում են, որ բուհական դասագրքերի բարդությունը, թեմաների ծանրաբեռնվածությունը (մի գործնական ժամին մի քանի թեմայի ներկայացում), ինչպես նաև դպրոցական ծրագրերի հետ բովանդակային համընկնումը հաճախ դժգոհություն են առաջացնում։

Ելնելով վերոնշյալ խնդիրներից՝ առաջարկում ենք փոխել դպրոցներում և ոչ մասնագիտական բուհերում «Հայոց պատմության» ուսումնասիրման ուղղությունները։

Դպրոցներում շեշտը դնել «առօրեական պատմության» (միկրոպատմության) վրա, որի ուսումնասիրումն աշակերտների համար կլինի ավելի հետաքրքիր՝ ելնելով տարիքային առանձնահատկություններից։

Բուհերում կենտրոնանալ Հայոց պատմության հիմնահարցերի (աշխարհաքաղաքական զարգացումների, համաշխարհային պատմական իրադարձությունների համատեքստում) և պատմափիլիսոփայության ուսումնասիրության վրա։

Այս մոտեցման շրջանակում առաջարկում ենք ոչ մասնագիտական բուհերում առարկան վերանվանել «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» կամ «Հայկական քաղաքակրթության պատմություն»[*]։

Առաջարկվող թեմաներ

Նպատակահարմար ենք համարում պատմության հետևյալ հիմնահարցերի խորքային ուսումնասիրումը՝

- «Հայոց պետականության գաղափարախոսությունը և դրա արտացոլումները պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում»,
- «Հայկական հարցը ռուս-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում»,
- «Ցեղասպանությունների պատճառները և դրսևորումները»,

[*] Հարկ է նշել, որ ՀԲՊՀ արդեն իսկ կատարել է ծրագրային որոշակի փոփոխություններ՝ առարկան վերանվանելով «Հայկական քաղաքակրթության պատմություն»։

- «Համաշխարհային պատերազմները և հայերը. դրանց ազդեցությունը Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերի վրա»,
- «Տարբեր պատմական փուլերում կայսերական պետությունների վարած քաղաքականությունը մեր տարածաշրջանում»,
- «Ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը և Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը»:

Ուսանողների շրջանում անցկացված հարցումների համաձայն՝ առավել հետաքրքրություն առաջացնող երեք թեմաներն են՝

«Հայոց պետականության պատմություն» – 32.6% (հատկապես Հայաստանի երեք հանրապետությունների պատմությունը),

«Դիվանագիտության պատմություն (Հայկական հարց և այլն» – 9.7%,

«Պատերազմների պատմություն» – 9.2%:

Դասավանդման արդի մեթոդների և տեխնոլոգիաների կիրառությունը պատմության դասավանդման մեջ. առկա մարտահրավերները և լուծումները

Ոչ մասնագիտական համալսարաններում, որտեղ ուսանողները չունեն ուղղակի մասնագիտական հետաքրքրություն պատմության նկատմամբ, դասախոսների կողմից նորարարական մեթոդների և տեխնոլոգիաների կիրառումը դառնում է դասի արդյունավետության բարձրացման կարևոր գործիք:

Պատմության դասավանդման մեթոդները դասագործընթացում սովորողի և դասավանդողի միջև փոխներգործության այն ձևերն են, որոնք նպաստում են գիտելիքների արդյունավետ

յուրացմանը, դրանց իմաստավորմանը, ինչպես նաև ուսանողների կարողությունների ու հմտությունների զարգացմանը։

Պատմության դասավանդման ակտիվ մեթոդները

1. Աշխատանք սկզբնաղբյուրներով – պատմողական-նկարագրական, վերլուծական, զրույց-բանավեճ-հիմնավորում,
2. Դասի մոդելավորում և նախագծում – քարտեզագրում, գծապատկերում, աղյուսակներով աշխատանք,
3. Մեդիա կրթական-ցուցադրական մեթոդներ – սահիկահանդես, փաստավավերագրական կամ գեղարվեստական պատմական ֆիլմերի դիտում, քննարկում,
4. Գործնական, ինքնուրույն և խմբային աշխատանքներ[2]։

Այս մեթոդների կիրառումն առավել նպատակահարմար է գործնական դասերի ընթացքում, քանի որ դրանք ոչ միայն նպաստում են տեսական նյութի յուրացմանը, այլև զարգացնում են քննադատական, վերլուծական, ստեղծագործական, հրապարակային խոսքի կառուցման և խնդիրներ լուծելու հմտությունները։

Գործնական դասերի ընթացքում բանավեճերը և խմբային աշխատանքները նպաստում են նաև ուսանողների միջավայրին ինտեգրմանը, ինչը հատկապես կարևոր է նոր միջավայրում սոցիալականացման տեսանկյունից[3]։

Թե որքանով են պատմության դասընթացում վերոնշյալ մեթոդները կիրառվում մեր ուսումնասիրության օբյեկտ հանդի-

[2] **Եփրիկյան Ա. ,** Պատմության դասավանդման արդի մեթոդները և տեխնոլոգիաները, Եր., 2021, էջ 79 -80 :

[3] **Сергунин А.,** Проблемы исторического познания в социальном конструктивизме, Волгоград, 2009, с. 24-25.

սացող բուհերում, արձանագրել ենք՝ ունենալով չափման միայն մեկ գործիք՝ ուսանողների շրջանակներում անցկացված հարցումները։ Այսպես՝ այն հարցին, թե ի՞նչ պետք է վերանայվի կամ փոխվի պատմության դասավանդումն առավել արդյունավետ դարձնելու համար, հարցված ուսանողների համեմատական մեծամասնությունը՝ գրեթե 45%-ը, մատնանշել է մեթոդների փոփոխության անհրաժեշտության մասին՝ նախապատվությունը տալով դասավանդման ինտերակտիվ մեթոդներին։

Այսպիսով, հարցախույզը վկայում է, որ վերոնշյալ բուհերում նորարարական մեթոդների կիրառելիությունը սահմանափակ է և հայեցողական, որը, իհարկե, ունի և՛ սուբյեկտիվ, և՛ օբյեկտիվ պատճառներ (օրինակ՝ լսարանների տեխնիկապես ոչ հագեցվածությունը, համացանցի բացակայություն և այլն)։

Որպես հիմնախնդրի լուծում առաջարկվում է՝

- կրթական պարտադիր բաղադրիչ դարձնել նախագծային աշխատանքները (ավարտական աշխատանք), պատմական աղբյուրների հետ աշխատանքները (ընթացիկ աշխատանք),
- համալսարաններում անցկացնել դասախոսների կողմից նորարարական մեթոդների կիրառելիության մասին մշտադիտարկումներ (օր.՝ moodle հարթակների և դասավանդման պորտֆոլոյի հագեցվածության ստուգման, ուսանողների՝ դասախոսների գնահատման թերթիկների անցկացման միջոցով),
- լսարաններն ապահովել տեխնիկական նորարարական միջոցներով։

Հասարակագիտական և հումանիտար առարկաների դասաժամերի նպատակային բաշխվածություն

Վերոնշյալ բուհերում հասարակագիտական (հումանիտար) առարկաների զգալի մասը դասավանդվում է առաջին

կուրսում: Մեկ ուսումնական տարվա ընթացքում ոչ մասնագիտական առարկաների նման կենտրոնացումն ուսանողների մոտ հաճախ առաջացնում է սպասումների հիասթափություն: Հաշվի առնելով վերոնշյալը, ինչպես նաև հասարակագիտական (հումանիտար) առարկաների դասավանդման միջոցով տեխնիկական ուղղվածության բուհերում, ֆակուլտետներում կրթության բովանդակության հումանիտարացման կարևորությունը՝ նպատակային ենք համարում այդ առարկաների դասաժամերի հավասարաչափ բաշխումն առնվազն երկու ուսումնական տարիների կտրվածքով՝ առաջին և երկրորդ կուրսերում: Սակայն, առաջարկում ենք, ուսանողի հայեցողությանը թողնել դասընթացի ընտրությունը՝ որպես տվյալ ուսումնական տարվա պարտադիր բաղադրիչ: Ի դեպ, բուհերում ոչ մասնագիտական առարկաների ուսումնասիրման նման մոտեցում բնորոշ է արևմտյան և ամերիկյան կրթական համակարգերին:

Արհեստավարժ պրոֆեսորադասախոսական կազմի ներգրավումը կրթական գործընթացներում

Կրթական գործի կազմակերպման արդյունավետությունը բարձրացնելու համար հույժ կարևոր է ուսումնական գործընթացում ներառել արհեստավարժ դասախոսների, խթանել նրանց մասնագիտական կարողությունների զարգացումը: Ինչպես նշում է կրթության կանադացի փորձագետ Մայքլ Ֆուլլանը, «. . . . կրթական բարեփոխումների արդյունքը մեծապես կախված է այն բանից, թե ինչպես են մտածում և ինչ են անում դասավանդողները դասագործընթացում»[4]: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս,

[4] **Եփրիկյան Ա. ,** նշվ. աշխ., էջ 219:

որ չնայած նշյալ համալսարաններում պարբերաբար կազմակերպվում են մասնագիտական*, հետազոտական, դասավանդման մեթոդաբանական, հաղորդակացման, ՏՀՏ կիրառության կարողությունների զարգացմանն ուղղված վերապատրաստումներ, սակայն ստորև նշված հիմնախնդիրները շարունակում են մնալ չլուծված.

- նշյալ բուհերում պատմության դասախոսների մի մասը ոչ միայն չունի գիտական աստիճան, այլ նաև ներգրավված չէ որևէ գիտահետազոտական աշխատանքներում և չունի գիտական արդյունք (գիտական հոդված, մենագրություն, մասնակցություն գիտաժողովներին և այլն)՝ առնվազն վերջին 5 տարվա ընթացքում,
- գիտական աստիճան ունեցող դասախոսների մի մասը վերջին 5 տարվա ընթացքում չի կատարել որևէ գիտահետազոտական աշխատանք,
- դասախոսների զգալի մասը նախապատվություն է տալիս դասավանդման ավանդական մեթոդներին՝ խուսափելով դասագործընթացում լայնորեն կիրառել դասավանդման ինտերակտիվ մեթոդներ և ակտիվ ուսուցման տեխնոլոգիաներ:

Լուծման ուղիներ՝

- ուսուցման գործընթացներում հնարավորինս ներգրավել գիտական արդյունք ապահովող դասախոսների,
- խրախուսել վերջիններիս գիտահետազոտական ակտիվությունը, դրա դրսևորման համար ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ,

*Պատմության առարկայի շրջանակում մասնագիտական վերապատրաստումներ իրականացրել է միայն ՀՏՊՀ:

- սահմանել դասախոսների գնահատման համակարգ՝ ըստ գիտահետազոտական գործունեության, դասագործընթացի կազմակերպման հմտությունների (արդի մեթոդների, տեխնոլոգիաների կիրառում), ինչպես նաև՝ ըստ ուսանողների գնահատման արդյունքների,
- ապահովել վերապատրաստումների շարունակականությունը՝ ինչպես ՀՀ-ի, այնպես էլ արտասահմանյան երկրների առաջատար գիտական ներուժի ներգրավմամբ։

Եզրակացություններ

Ոչ մասնագիտական բուհերում հումանիտար առարկաների, մասնավորապես՝ պատմության դասավանդումն ունի ինքնության պահպանման, անվտանգային, փիլիսոփայական, սոցիալ-հոգեբանական նշանակություն,

- մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ վերոնշյալ համալսարաններում առկա են մի շարք մարտահրավերներ, որոնք ազդում են առարկայի դասավանդման արդյունավետության վրա,
- կրթական համակարգի պարտադիր բաղադրիչ հանդիսացող «Հայոց պատմություն» առարկայի ծրագիրը կարիք ունի կառուցվածքային վերափոխման։ Առաջարկվում է բեռնաթափել ուսումնական թեմաները՝ կարևորություն տալով առավել նպատակային և թիրախային թեմաների խորքային ուսումնասիրությանը, իսկ առարկան անվանել «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» կամ «Հայկական քաղաքակրթության պատմություն»,

- պատմության դասագործընթացի արդյունավետության բարձրացման տեսանկյունից կարևոր է տեխնոլոգիաների, դասավանդման ինտերակտիվ մեթոդների կիրառումը, հատկապես՝ նախագծային-հետազոտական և սկզբնաղբյուրների հետ աշխատանքները,
- ուսումնական գործընթացում առաջնային նշանակություն ունի արհեստավարժ պրոֆեսորադասախոսական կազմի ներգրավումը, դասավանդողների գիտահետազոտական աշխատանքների խթանումը:

Օգտագործված գրականություն

1. **Եփրիկյան Ա.,** Պատմության դասավանդման արդի մեթոդները և տեխնոլոգիաները, Եր., 2021:
2. **Ղազարյան Ա.,** Պատմության առարկան, գործառույթները և հիմնական մեթոդները, «Բամբեր Երևանի համալսարանի, Փիլիսոփայություն, հոգեբանություն», N 3(24), Եր., 2017:
3. **Сергунин А.,** Проблемы исторического познания в социальном конструктивизме, Волгоград, 2009.

ANNA ASATRYAN

TEACHING HISTORY OF ARMENIA IN NON-SPECIALIZED UNIVERSITIES: CHALLENGES AND PERSPECTIVES

Summary

This article explores the challenges of teaching Armenian history in non-specialized universities and proposes potential solutions to enhance teaching effectiveness. It examines necessary content, scope, and methodology changes while emphasizing the

importance of incorporating modern teaching approaches. The analysis is supported by surveys conducted among various educational stakeholders.

The article underscores the significance of teaching history in non-specialized universities, not only for fostering a knowledge-based society but also for cultivating a value-driven one. It highlights the role of history education in developing critical thinking, analytical reasoning, abstract thinking, and other essential skills that enable students to navigate the complexities of an ever-evolving world, particularly within the regional context.

Furthermore, the article explores key issues and trends in teaching social sciences in diverse educational settings worldwide, offering insights for improving teaching practices in Armenian history.

Keywords - Armenian history, higher education, knowledge, value system, skills development, teaching methodology, historical thinking, academic outcomes.

АННА АСАТРЯН

ПРЕПОДАВАНИЕ ИСТОРИИ АРМЕНИИ В НЕСПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ВУЗАХ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Резюме

В статье рассматриваются проблемы преподавания истории Армении в непрофильных вузах и предлагаются пути их решения. Анализируются необходимые изменения, направленные на повышение эффективности преподавания, включая содержание, объем учебного материала и методические подходы. Особое внимание уделяется необходимости применения современных

методов обучения, что подтверждается результатами опросов, проведенных среди различных образовательных бенефициаров.

Подчеркивается значимость преподавания истории в непрофильных вузах не только для формирования общества, основанного на знаниях, но и для воспитания ценностно-ориентированного общества. Отмечается необходимость развития критического, аналитического, абстрактного и других видов мышления, а также ключевых навыков и умений, что позволит студентам успешно адаптироваться к вызовам стремительно меняющегося мира, особенно в контексте региональных реалий.

Кроме того, в статье рассматриваются актуальные проблемы и тенденции преподавания обществоведческих дисциплин в зарубежных образовательных системах, что может служить ценным источником опыта для совершенствования методики преподавания истории Армении.

Ключевые слова - *история Армении, высшее образование, знания, система ценностей, навыки, методика преподавания, историческое мышление, научные результаты.*

ԱՐԵՎԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՆՈՐԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՅՑ» ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐԹԱԿԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ. ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ ԵՎ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

Բանալի բառեր – Աշխարհացույց, նորարարություն, կրթական հարթակ, նորագույն տեխնոլոգիաներ, մարդկային կապիտալ, ազգային մրցունակ կրթություն, բովանդակության վիզուալիզացիա, կարողունակահեն կրթություն, ժամանակակից մեթոդներ:

Ժամանակակից աշխարհում կյանքի տարբեր ոլորտներում՝ հատկապես կրթության մեջ նորարարությունների, այդ թվում՝ թվային տեխնոլոգիաների ներդրումն ու տեղայնացումն արդիական և մրցունակ մնալու կարևոր նախապայման է: 21-րդ դարի կրթական միջավայրը, կրթական պահանջները փոփոխվում են սրընթաց արագությամբ: Այսօրվա կրթության պատկերը կտրուկ տարբեր է մինչ այդ եղած բոլոր համակարգերից. «կրթական գործընթացը տեղի է ունենում ոչ միայն դասագրքերի և գրատախտակների միջոցով, այլև «ավանդական իմաստության և ժամանակի հրամայական նորագույն տեխնոլոգիաների և անկառավարելի համացանցային տեղեկույթի դի-

* Ընդունվել է տպագրության՝ 02. 12. 2024:

նամիկ խառնուրդի շնորհիվ»»[1]: Կրթության մեջ նորարարությունների ներդրումը ոչ միայն կարող է օգնել վերակազմակերպել կրթական համակարգը, այլև ներկայիս արագ փոփոխվող աշխարհում ձևավորել կենսունակ և մրցունակ մարդկային կապիտալ: Հայաստանում, ինչպես բազմաթիվ այլ երկրներում, մարդկային կապիտալի հետ կապված խնդիրներն աճը սահմանափակող հիմնական գործոններից են[2]:

Նկար 1. «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամն իր համար առանձնացրել է այս շղթայական ազդեցության բանաձևը՝ որպես երկրի զարգացման խոչընդոտ, որի հաղթահարման նպատակով մշակում է իր լուծումները:

[1] **Քոչարյան Ս.,** համահեղինակներ՝ Ղևոնդյան Հ., Երկանյան Ն., Խաչատրյան Մ., «Աշխարհացույցն» ուսուցչի սեղանին, Ուսումնամեթոդական ձեռնարկ, Եր., 2024 թ., էջ 7:

[2] **Izvorski I.,** Education in Armenia: Progress, Challenges, and Recommendations, https://www.worldbank.org/en/news/opinion/2023/03/22/education-and-innovation-at-the-core-of-armenia-economic-growth, March 22, 2023.

Իսկապես, Հայաստանի նման երկրում, որը գտնվում է մարտահրավերներով լի աշխարհաքաղաքական միջավայրում, կրթված և մրցունակ մարդկային կապիտալն ամենակարևոր արժեքն է, որի ձևավորմանը և հզորացմանը պետք է ուղղվեն նպատակային և կարևոր ներդրումներ[3]: Այդ արժեքի ձևավորմանը կարելի է հասնել միայն որակյալ կրթության միջոցով, որը հիմնված կլինի արդյունավետ և նորարարական դասավանդման մեթոդաբանության վրա: Հայաստանի կրթական համակարգում այս առումով շատ անելիք կա. դասավանդման մեթոդաբանության հայեցակարգային փոփոխությունն այսօր կենսական ու անվտանգային անհրաժեշտություն է: ՀՀ-ում ներկայումս ներդրված կարողունակահեն[4] կրթական մոտեցումը միտված է անձի աշխատաշուկայում ինքնաիրացման հմտությունների զարգացմանը, այն է՝ հասարակության համար մարդկային մրցունակ կապիտալի ձևավորմանը:

Կրթական համակարգը պետք է հիմնված լինի այն պարզ սկզբունքի վրա, որ մարդու մտավոր ներուժը՝ ի տարբերություն մի շարք բնական ռեսուրսների, վերականգնվող ռեսուրս է, երբեք չի սպառվում կամ արժեզրկվում: Ավելի լավ կրթությունը և նորարարության ավելի ուժեղ ձգտումը վճռորոշ են ցանկացած երկրում տնտեսական աճի և բարգավաճման ավելի բարձր տեմպերի հասնելու համար: Այն երկրները, որոնք առաջնահերթ են համարում ժամանակի պահանջներին հա-

[3] **Hughes J.,** Learning New Ways to Learn: Education Reforms Bring Armenia Into Consistency With International Practices, https://agbu.org/bordering-change/learning-new-ways-learn-education-reforms-bring-armenia-consistency-international.

[4] Կարողունակահեն կրթության առավելությունները, https://www.c-ben.org/

մընթաց կրթության բարելավումը՝ նախադպրոցականից մինչև համալսարանական մակարդակ, և նորարարությունները, ավելի լավ են հարմարվելու տնտեսական փոփոխություններին և նպաստելու են իրենց բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը[5]:

Նորարարությունը դպրոցում

Մինչ որևէ ծրագրի, առավել ևս նորարարության ներդրումը հանրակրթական միջավայր, խիստ անհրաժեշտ է միջավայրի հետ ծանոթացումը, ուսումնասիրությունը, ճանաչումը և «ախտորոշումը»: Ի դեպ, այս մոտեցումը կարող է օգնել նորարարության ներդրման փորձին, բայց ոչ երբեք ապահովել բացարձակ հաջողություն: Այնուամենայնիվ մեր[6] սեփական փոր-

[5] **Izvorski I.,** Education in Armenia: Progress, Challenges, and Recommendations, https://www.worldbank.org/en/news/opinion/2023/03/22/education-and-innovation-at-the-core-of-armenia-economic-growth, March 22, 2023.

[6] «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամը 2021 թ. -ից մշակել և հանրակրթական դպրոցներում ներդրել է «Աշխարհացույց» կրթական նորարարական հեղինակային հարթակը (հեղինակ՝ Հովհաննես Ղազարյան): Այն տեղակայված է brainograph.com հարթակում, որը ստեղծվել է գիտական մտքի, տեխնոլոգիական լուծումների և ուսուցման ժամանակակից մեթոդների համադրմամբ՝ հնարավորություն տալով ուսումնակրթական բովանդակությունը դարձնել պատկերավոր, հետաքրքիր, հանրամատչելի և ներգրավող: Հարթակը բովանդակության պատկերավոր մատուցման միջոցով հնարավորություն է տալիս առավելագույնս արդյունավետ դարձնել դասը՝ ուսուցիչներին և սովորողներին զինելով սովորելու և սովորեցնելու ժամանակակից գործիքակազմով: «Աշխարհացույցն» առաջարկում է հասարակագիտական առարկաների դասավանդման նոր մոտեցում. ինտերակտիվ քարտեզի շնորհիվ պատմական ու աշխարհագրական ցանկացած իրադարձություն կապվում է տարածության և ժամանակի հետ:

ձը ցույց է տվել, որ այս մոտեցմամբ հնարավոր է ունենալ շոշափելի արդյունքներ առնվազն փորձարարական փուլում:

Փորձարարական փուլը չափազանց կարևոր է հատկապես միջավայրի ուսումնասիրման առումով. այս ժամանակահատվածը անհրաժեշտ է օգտագործել ամբողջությամբ:

Ո՞րն է մեր սահմանած խնդիրը

1991 թ. Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո կրթությունը մշտապես սահմանվել է որպես առաջնահերթություն, կրթական համակարգն անցել և անցնում է մի շարք բարեփոխումների փուլերով[7]՝ ներառելով հետևյալ 4 հիմնական փուլերը՝

1. տասնամյա հանրակրթական համակարգից անցում դեպի տասներկուամյա կրթական համակարգի[8] (2006-2007 թթ.),
2. գնահատման 5 բալանոց համակարգի փոխարինում 10 բալանոց համակարգով (2006 թ.),
3. տասներկուամյա կրթական համակարգի ներդրում, երբ առանձնացվում է ավագ դպրոցը՝ աշակերտներին մասնագիտական կողմնորոշման և ավագ դպրոցի ընտրության հնարավորություն ընձեռելով (2010 թ.),
4. հանրակրթական պետական նոր չափորոշիչների ներդրում[9] (2021 թ.):

[7] Educational Transformations in Armenia, National Human Development Report, 2006 https://hdr.undp.org/system/files/documents/nhdr2006eng.pdf

[8] Միջնակարգ (լրիվ) ընդհանուր կրթության եռաստիճան՝ 12-ամյա դառնալու մասին ՀՀ կրթության օրենքի փոփոխություն, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=25181

[9] ՀՊՉ ներդրում, https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=149788

Այդուհանդերձ, կրթական համակարգի բարեփոխումները բավարար չեն եղել զարգացման նոր մարտահրավերներին դիմագրավելու ու դրանք հաղթահարելու առումով: «Կրթական համակարգն անհրաժեշտ վերջնարդյունքը չի տալիս: Հայաստանում այսօր ծնված երեխաներն իրենց կյանքի ընթացքում կունենան որակյալ առողջապահական և կրթական ծառայություններ ստանալուն համապատասխանող արտադրողականության սոսկ 58%-ը: Ակնկալվում է, որ Հայաստանում երեխաները 11,3 տարվա ուսում կստանան: Այս ցուցանիշը նվազում է մինչև 8 տարի, երբ կրթության որակը դիտարկվում է որպես գործոն» [10]:

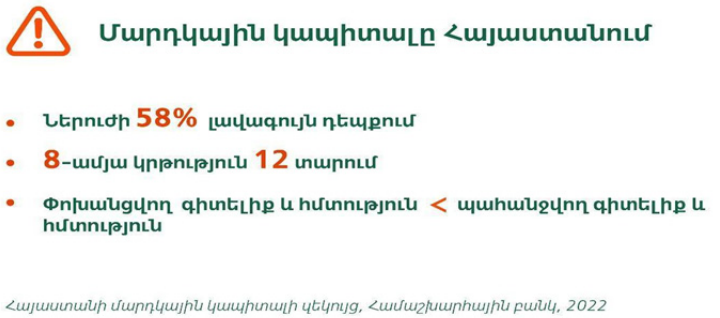

Նկար 2. «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամն իր ռազմավարական ծրագրերում հաշվի է առնում միջազգային կազմակերպությունների վերլուծությունները և հրապարակած թվերը:

[10] **Izvorski I.,** Education in Armenia: Progress, Challenges, and Recommendations, https://www.worldbank.org/en/news/opinion/2023/03/22/education-and-innovation-at-the-core-of-armenia-economic-growth, March 22, 2023.

Կրթական բարեփոխումների հանդեպ ոչ համակողմանի, հատվածական մոտեցումների արդյունքում դրանք ներառել են կրթական գործընթացների կազմակերպական ձևերի փոփոխություն, մինչդեռ բովանդակային և նորարարությունների առումով համակարգը կարիքին համապատասխան չի թարմացվել և չի հասցրել համալրվել անհրաժեշտ նոր մոտեցումներով, դասավանդման ժամանակակից մեթոդներով և տեխնոլոգիաներով:

Նոր կրթական տեխնոլոգիաների և ժամանակակից մեթոդների ներդրումը, որը ենթադրում է ինտերակտիվ մոտեցում թե՛ դասավանդման, թե՛ ուսանելու պրոցեսին, բոլորովին նոր կրթական որակ է ապահովում: Նորարարությունները, հատկապես՝ բովանդակության վիզուալիզացիան *(խոսքը տեսողական, լսողական, շարժողական ուսուցում ապահովող վիզուալիզացիայի մասին է*[11] *և նաև դրանց համաժամանակյա մատուցման/կիրառման հնարավորության)*, խթանում են կրթության հանդեպ հետաքրքրությունը և բարձրացնում կրթական գործընթացների արդյունավետությունը, որը կենսական է ժամանակակից աշխարհում մասնագիտական և անձնական աճ ապահովող անհրաժեշտ գիտելիքների և հմտությունների ձեռքբերման համար: Այն խթանում է փորձարարության, ստեղծարար մտածողության միջոցով կրթությունը՝ ընդլայնելով երևակայության սահմանները, հնարավորություն տալով քննադա-

[11] **Jerome L.,** Ways of learning: Learning theories and learning styles in the classroom, European Journal of Teacher Education, 2010, Pritchard A., Ways of Learning: Learning Theories and Learning Styles in the Classroom, London, Routledge, 3rd Edition, 2013, pp. 42-44.

տական հարցադրումներ կատարել, պատճառահետևանքային կապեր գտնել, զանազան հմտություններ ձեռք բերել և այլն[12]:

Հայկական հանրակրթական դպրոցական համակարգում կիրառվող մեթոդաբանության և նաև բովանդակության նորացման հրամայականը գիտակցելով, ինչպես նաև անձնական օրինակով[13] բախվելով կրթական համակարգի բացերին՝ մշակվեց «Աշխարհացույց» կրթական նորարարական հարթակը, որն ի սկզբանե միտված էր բարելավելու այնպիսի կարևորագույն առարկայի դասավանդման գործընթացը, ինչպիսին է Հայոց պատմությունը: Ահավասիկ, այն պետք է դուրս գար ամսաթվերի և իրադարձությունների պարզ սերտումի շրջանակներից և շեշտադրում կատարեր այնպիսի պատմական և աշ-

---

[12] **Bryant S., and Hunton J.,** The Use of Technology in the Delivery of Instruction: Implications for Accounting Educators and Education Researchers. Issues in Accounting Education, 15(1), 2000, p. 129-162.

[13] Նորարարական կրթական տեխնոլոգիա ստեղծելու գաղափարը ծագեց, երբ «Աշխարհացույց» կրթական նորարարական հարթակի հեղինակ Հովհաննես Ղազարյանն իր դպրոցական երեխային օգնում էր ընկալելու պատմության «Վանի թագավորության հիմնադրումը» դասը: Նյութը պատկերավոր և բազմակողմանի մատուցելու համար մանկավարժի դեր ստանձնած ծնողը փորձում էր համադրել նոր ու ավանդական տեխնոլոգիաները՝ համացանց, հանրագիտարան, դասագիրք, քարտեզներ ու սեփական երևակայությունը: Այս ամենը տեղի էր ունենում Արցախյան վերջին պատերազմում կրած դառը պարտության համատեքստում: Ծանրագույն հետևանքները ստիպում էին վերաիմաստավորել պատմություն առարկայի նկատմամբ վերաբերմունքը, հասկանալու դրա իրական նշանակությունը, պատասխանելու կարևոր հարցադրման. ո՞րն է պատմություն առարկայի հիմնական խնդիրը, ո՞րն է պատմության իրական դասը: Հանգամանքները ստիպում էին խորհել ոչ միայն խորքային պատճառների, այլև արմատական լուծումների շուրջ: Բոլոր մտորումները տանում էին դեպի նորարարական կրթություն՝ նեղ և լայն իմաստներով:

խարհաքաղաքական գործընթացների ու գործոնների վրա, որոնք, օրինակ՝ իրենց ազդեցությունն են թողել հայկական պետականության ստեղծման վրա կամ խոչընդոտել են դրան: Հընթացս հարթակում տեղ գտան նաև այլ առարկաներ:

Այսպիսով, Հայաստանի հանրակրթական համակարգի վերլուծության արդյունքում առանձնացրել ենք հետևյալ համընդհանուր խնդիրները՝

1. *դասավանդման և ուսանելու հնացած ու անարդյունավետ մեթոդներ,*
2. *կրթական գործընթացներում նոր տեխնոլոգիաների օգտագործման սակավություն,*
3. *կրթական գործընթացներում միջառարկայական, համակողմանի, համակարգային մոտեցումների բացակայություն,*
4. *դասավանդման թվային և մեդիա հմտությունների սահմանափակություն,*
5. *ուսումնառություն ապահովող բովանդակության բացակայություն:*

Այս հինգ կետերը կարող ենք խտացնել հետևյալ երեք հիմնական խնդիրներում.

Հանրակրթության խնդիրները

- Մանկավարժական ներուժ
- Բովանդակություն և ռեսուրսներ
- Զարգացնող կրթական միջավայր

Նկար 3. «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամն իր մշակած նորարարությունների փորձարարական փուլերում հանրակրթական ոլորտում արձանագրել է այս երեք հիմնախնդիրները:

Աշխարհացույցը՝ որպես նորարարական կրթական հարթակ. մարտահրավերների և հնարավորությունների սահմանում

Նորարարական ծրագրերի ներդրումը հանրակրթական միջավայրում բախվում է անխուսափելի մարտահրավերների: Արդյո՞ք հնարավոր է կազմակերպել նորարարությունների ներդրում հանրակրթական միջավայրում: Մեր քառամյա փորձառությունը թույլ է տալիս ասել՝ այո՛: Կա՞ն մարտահրավերներ, կրկին՝ այո՛:

Հայաստանի կրթական համակարգը վերջին տասնամյակների ընթացքում բախվել է բազմաթիվ մարտահրավերների: Տարբեր միջազգային կազմակերպություններ հետազոտություններ ու վերլուծություններ են իրականացրել այս հարցերի շուրջ[14]: Հետևաբար, նորարարական ծրագրերի ներդրումը հանրակրթական միջավայրում անխուսափելիորեն բախվում է առկա մարտահրավերներին, որոնք բազմաթիվ են և բազմաշերտ:

Ինչպես խնդիրների սահմանման մեջ արդեն նշեցինք, առանձնացրել ենք երեք հիմնական խնդիր, որը և դիտարկում ենք որպես մարտահրավեր:

[14] Analysis of Learning in Armenia, https://documents1.worldbank.org/curated/en/099165002012328951/pdf/P1749800007e7703509aac0261edaee2ee6.pdf, Analysis of the Armenian education sector, https://civitta.com/our-work/analysis-of-the-armenian-education-sector/, Education Sector Analysis for Armenia, https:// www.unicef.org/armenia/media/15496/file/Education%20Sector%20Analysis%20for%20Armenia.pdf

Մանկավարժական ներուժ

Ուսումնական ծրագրերի թարմացումները, նոր մեթոդոլոգիաների ներմուծումը, թվային տեխնոլոգիաների կիրառման պահանջը կարևոր նշանակություն ունեն կրթության արդիականացման և սովորողներին ապագա մարտահրավերներին նախապատրաստելու համար: Սակայն, երկրում ուսուցման որակը բարելավելու համար ուսուցիչների վերապատրաստման (կարիքահեն և վերջնարդյունքներին ծառայող) ծրագրերի անհրաժեշտություն կա: Նոր չափորոշչի ներդրման գործընթացի մեկնարկին զուգահեռ իրականացվում են ուսուցիչների վերապատրաստումները, սակայն վերապատրաստումների արդյունքները բավարար չեն փոփոխություններին արդյունավետ արձագանքելու համար: Ըստ ԿՏԱԿ-ի տվյալների՝ 2021-2023 թթ. ՀՀ-ում վերապատրաստվել է ավելի քան 40000[15] ուսուցիչ, սակայն ուսուցիչների վերապատրաստման որակական ցուցանիշները դեռևս դրական չեն դիտարկվում: Այս տեսանկյունից խնդիր է առաջանում մանկավարժական ներուժի զարգացման համար արդյունավետ մեխանիզմներ մշակելու և ներդնելու համար:

Միջազգային կազմակերպությունների հետազոտությունների համաձայն՝ ուսուցիչների մասնագիտական զարգացումն էական նշանակություն ունի որակյալ կրթություն իրականացնելու համար, այդ թվում և հատկապես նորարարությունների դեպ-

[15] Ուսուցիչների վերապատրաստման գործընթացի մասին հոդված, https://www.ichd.org/?laid=2&com=module&module=static&id=1291&fbclid=IwY2xjawG_dwhleHRuA2FlbQIxMQABHVyJKtbb0grr2P3fh-WaToOx31OIiT_exBXVTMlnKev4mlKq0GoQVxHz1g_aem_WCFZJPu973R8zqm1j_GHkA

քում[16]: 21-րդ դարում էականորեն փոխվել են կրթության առջև դրված խնդիրները և ուսուցիչներից ակնկալվում է ապահովել 21-րդ դարի հիմնարար հմտությունների[17] զարգացում սովորողների մոտ, ինչն էլ նախևառաջ ենթադրում է ուսուցիչների մոտ համապատասխան հմտությունների զարգացման բարձր մակարդակ:

Օրինակ՝ «Աշխարհացույց» հարթակի ներդրումը պահանջեց ուսուցիչների վերապատրաստում, քանի որ այն ամբողջությամբ նորարարություն է, որի արդյունավետ գործածումն ակնկալում է հմտություններ: Բախվելով հմտությունների բացակայությանը՝ կարիք եղավ նախաձեռնել և իրականացնել մի շարք վերապատրաստումներ տարբեր մակարդակներում և տարբեր բաժիններում:

Նկար 4. «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամը 2023-24 թթ. 1057 ուսուցչի հետ իրականացրել է վերապատրաստումներ:

[16] Arzi, Hanna, White, Richard, 2008/03/01, Change in Teachers' Knowledge of subject matter: A 17-year longitudinal study,10.1002/sec.20239, Science Education pp. 221-251.

[17] **Raphiphan M., & Wirot S.,** Mahamakut Buddhist University, Isan Campus, Khon Kaen Province, Thailand, Developing Teachers to Develop Students' 21st Century Skills, World Journal of Education, Vol. 13, No. 3; 2023, pp. 94-101.

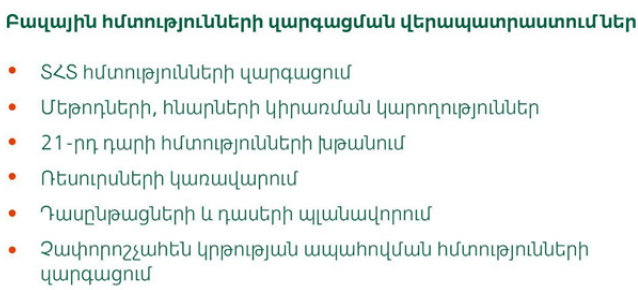

Նկար 5. «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամը մշակել և իրականացնում է մանկավարժական ներուժի զարգացման տարբեր վերապատրաստումներ:

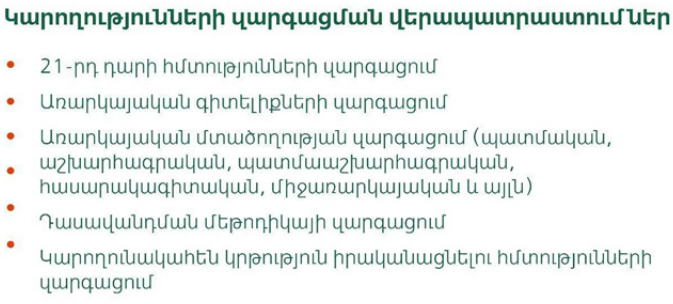

Նկար 6. «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամը մշակել և իրականացնում է մանկավարժական ներուժի զարգացման տարբեր վերապատրաստումներ:

Զարգացնող կրթական միջավայր

Արդյունավետ ուսուցման կարևորագույն գործընթացներից մեկն ուսումնառողների ներգրավվածության և գիտելիքների մատուցման և ստացման ներդաշնակության ապահովումն

է: Այս համատեքստում հատկապես վերջին տասնամյակում կարևորություն է ստացել արդյունավետ ուսուցման ապահովումը նորագույն տեխնոլոգիաների միջոցով: Նորագույն տեխնոլոգիաների մեջ այսօր առանձնանում են հատուկ կրթական կարիքները փակող սմարթ-էկրանները:

«Աշխարհացույց» կրթական հարթակի՝ հանրակրթական դպրոցներում ներդնելու ընթացքում արձանագրել ենք ժամանակակից աշխարհում առանցքային դեր ունեցող թվային ենթակառուցվածքների և ռեսուրսների բարելավման համընդհանուր կարիք: Դպրոցներում նորարարություններին արձագանքող ենթակառուցվածքների հրատապ անհրաժեշտություն կա, որը կօգնի բարելավելու կրթական արդյունքները: 21-րդ դարի որակյալ ու հասանելի կրթությունը, բացի դասավանդման մեթոդամանկավարժական բարձր պահանջներից, ենթադրում է նաև կրթական ժամանակակից տեխնոլոգիաների նպատակային ներդրում և տիրապետում:

Կարիքը հատկապես սուր է գյուղական դպրոցներում, որտեղ նորարարությունների ներդրումը շատ ավելի բարդ է (մասնագիտական կարողություններ, կտրվածություն նորարարություններից, ներդրված ծրագրերի արդյունքների մշտադիտարկման և այդ արդյունքների հետագա պահպանման խոչընդոտներ՝ սակավ կադրային և նյութական ռեսուրսների պատճառով, ոչ բավարար համագործակցող միջավայր, բավարար ենթակառուցվածքների բացակայություն և այլն, օրինակ՝ Ողջաբերդում դասերը կազմակերպվում են վագոն-տնակներում, որի պատերը չեն համապատասխանում սմարթ-էկրանի ամ-

րացման բազային պահանջներին[18], և այլն), և այստեղ կարիք է լինում կազմակերպել նպատակաուղղված ներդրումներ: Մեր աշխատանքների ընթացքում ուսուցչական համայնքի ներկայացուցիչները բազմիցս բարձրացրել են խնդրո առարկան՝ դպրոցը չունի տեխնիկական միջոց ինտերակտիվ և ներգրավող դաս կազմակերպելու համար:

«Աշխարհացույց» կրթական նորարարական հարթակի՝ դպրոցներում ներդնելու ընթացքում, կարելի է ասել հենց սկզբնական շրջանում, բախվեցինք դպրոցներում տեխնիկական հագեցվածության շատ սակավ, երբեմն բացակայող պայմանների հետ: Անհրաժեշտ համարեցինք գտնել այնպիսի լուծումներ, որոնք արդյունավետորեն կլրացնեին բացը՝ ստեղծելով ժամանակի պահանջներին համահունչ կրթական միջավայր՝ սմարթ-էկրաններով հագեցած դասասենյակներ կամ այսպես ասած «ռեսուրս կենտրոններ»: Այսպես, «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամը 2023 թ. -ից ի վեր սկսեց իրականացնել ՀՀ հանրակրթական դպրոցների տեխնիկական վերազինմանն ուղղված «Սմարթ-էկրաններ Աշխարհացույցի դպրոցներին» նախագծային մրցույթ-ծրագիրը: Երկու տարվա ընթացքում «Իմ բնակավայրը. . . » և «ԻՄ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՅՑԸ. քարտեզագրելով. . . » թեմաներով իրականացվել է երկու նախագծային մրցույթ-ծրագիր, որի արդյունքում Հայաստանի 143 հանրակրթական դպրոց ստացել է նորագույն ինտերակտիվ հեղուկ-բյուրեղային էկրան:

Երկու տարի շարունակ՝ 2023-2024 թթ. , այս ծրագիրը միտված է հանրակրթական դպրոցներում ժամանակակից կրթա-

[18] « Հոսող» գյուղ Ողջաբերդի միակ դպրոցը ստացավ իր վաստակած սմարթ-էկրանը, https://visualarmenia.org/hosogh-gyugh-voghjaberdi-miak-dproceh-stacav-ir-vastakatc-smarth-ekraneh/uncategorized/:

կան տեխնոլոգիաների միջոցով դասապրոցեսի արդյունավետության բարձրացմանը: Այն «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամի «Աշխարհացույց» կրթական ծրագրի հիմնական ուղղություններից մեկն է: Ծրագիրը ոչ միայն զինում է դպրոցները մեր օրերում կենսական անհրաժեշտություն դարձած տեխնիկայով, այլև ծրագրի բովանդակության միջոցով զարգացնում է թիմային աշխատանքի, ռազմավարական պլանավորման, նախագծերի իրականացման և ակտիվ քաղաքացի լինելու հմտություններ՝ հզորացնելով և՛ մանկավարժներին, և՛ սովորողներին՝ միաժամանակ նպաստելով կրթական արդյունքների զգալի բարելավմանը:

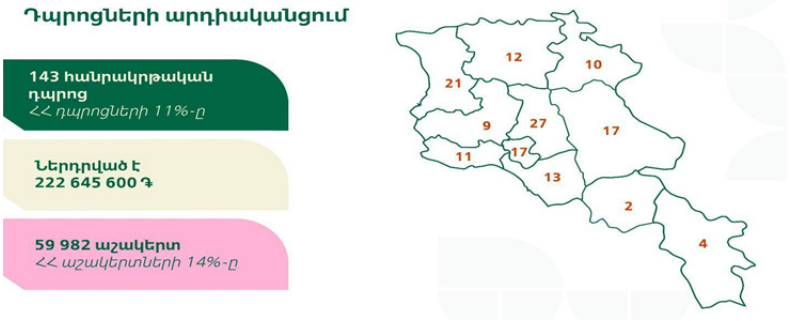

Նկար 7. «Աշխարհացույց» ծրագրի փորձարարական փուլի ընթացքում հանրակրթական երկու դպրոց ստացել էր սմարթ-էկրան, որի հիման վրա կառուցվել է «Սմարթ-էկրաններ Աշխարհացույցի դպրոցներին» մրցութային ծրագիրը: Արդյունքում, 2023-24 թթ. 143 դպրոցներ ստացան նորագույն տեխնիկա, որոնց շնորհիվ «դասասենյակները դարձել են դպրոցի նորարարական կենտրոններ», իսկ սմարթ-էկրանը՝ «պատուհան դեպի աշխարհ», դասերը՝ «անչափ հետաքրքիր ու սպասված»:

Պետք է արձանագրենք նաև, որ նորարարությունների ներդրման և արդյունավետության բարձրացման համար, հատկապես, եթե ենթադրվում է տեխնիկական միջոցների առկայություն[19], միջավայրի զարգացումը պետք է լինի համընթաց: Մշտապես փոփոխվող տեխնոլոգիաների ֆոնին, պահանջվում է ավելի մեծացնել տեխնոլոգիաների օգտագործումը դասարանում[20]:

Բովանդակություն և ռեսուրսներ

2021 թ. -ից հայկական կրթական միջավայրում ներդրվեց կարողունակությունների (կոմպետեցիաների) վրա հիմնված ուսումնառության մոտեցումը[21], որը ենթադրում է, որ հանրակրթության 3 աստիճաններում սովորողների մոտ պետք է ձևավորվեն 8 հիմնարար կարողունակություններ, որոնք ներառում են գիտելիք, հմտություն, արժեք և դիրքորոշում ենթաբաղադրիչները: Կարողունակահեն կրթության արդյունքում հնարավորություն է տրվում սովորողների մոտ զարգացնել մի շարք հմտություններ, որոնք ժամանակակից հասարակությունների մարդկային կապիտալի զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեն, իսկ Հայաստանն այդ ցուցանիշներով, ցավոք, զգալիորեն զիջում է[22]: Կարողունակությունների ձևավորման համար անհրա-

[19] ՀՀ-ում հանրակրթական դպրոցների աշակերտների թվաքանակը 1 համակարգչի հաշվով՝ https://sdg.armstat.am/am/4-4-1-a/:

[20] **Peter M., Bertie M., Leslie D.,** The Efficacies of Utilizing a Multimedia Based Instructional Supplement on Learners' Cognitive Skills, THE ACCOUNTING EDUCATORS' JOURNAL, Volume XXI, 2011, pp. 107- 129:

[21] ՀՀ կառավարության որոշում, Հանրակրթության պետական չափորոշչի ձեվավորման և հաստատման կարգ, 4 փետրվարի 2021 թվականի N 136-Ն:

[22] Կարողունակահեն կրթության արդյունքում հմտությունների զարգացվածության վերաբերյալ հետազոտության տվյալներ՝

ժեշտություն էր ներդնել նոր տեխնոլոգիաներ՝ ինչպես մեթոդական, այնպես էլ տեխնոլոգիական առումով, ինչը առաջացնում է մի շարք մարտահրավերներ կրթության համակարգի համար:

Ինչպես վերևում նշեցինք, ծրագրի ներդրումը դարձավ մարտահրավերային, որը սակայն բարեբեր միջավայր է նորարարությունների և նորարարություններ մշակող կազմակերպությունների համար: Եվ չնայած, որ Հայաստանում ներդրված ուսումնական նոր ծրագիրը սահմանում է կարողունակությունների վրա հիմնված մոտեցումը, այն չունի ուսուցման և զարգացման բավարար միջավայր՝ աջակցող ծրագրեր, հարթակներ և այլն: Այստեղ մարտահրավերը դառնում է հնարավորություն:

Օրինակ՝ «Աշխարհացույց» կրթական հարթակը և բովանդակությամբ, և կառուցվածքով հարմարեցված է պետական նոր ուսումնական ծրագրին՝ կենտրոնանալով կարողունակությունների զարգացման առանցքային խնդրի վրա:

Նկար 8. «Աշխարհացույց» կրթական նորարարական հարթակում առկա բովանդակությունը թվերով, տվյալները՝ 2024 թ., հուլիս:

---

https://curriculumredesign.org/wp-content/uploads/Assessing-Countries-Competencies-CSE-Leading-Education-Series-03.pdf

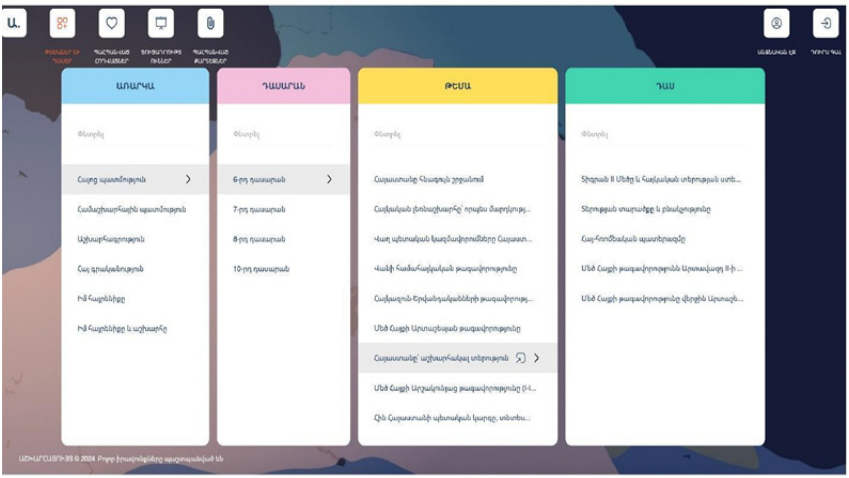

Նկար 9. «Աշխարհացույց» կրթական նորարարական հարթակ, որը գործում է brainograph.com հասցեում:

Անհրաժեշտ բովանդակության և ռեսուրսների բացը խթան հանդիսացան, որպեսզի մշակվեն ներդրվող նորարարությանը սատարող նյութեր: Այսպես մշակվեցին կրթական նոր չափորոշիչներին համապատասխանեցրած.

1. ինտերակտիվ, գիտականորեն հուսալի, բազմահիմք քարտեզներ,
2. գիտահանրամատչելի բովանդակություն,
3. տեսանյութեր և ձեռնարկներ:

Հանրակրթական դպրոցներում Աշխարհացույց կրթական հարթակի ներդրման բոլոր փուլերում մենք պարբերաբար իրականացրել ենք մոնիթորինգներ: Սրանք կարևոր են աշխատանքները թիրախային կազմակերպելու ու զարգացնելու համար: Երեք հիմնական ռազմավարական ուղղություններով արված մոնիթորինգների հանրագումարը կարելի է տեսնել ստորև.

«Աշխարհացույց» կրթական հարթակը սովորողների շրջանում նպաստում է՝

- *աշակերտի ընկալունակության բարձրացմանը,*
- *քննական, համակարգային մտածողության և վերլուծական մտքի ձևավորմանը,*
- *տեխնոլոգիական ու որոնողական հմտությունների զարգացմանը,*
- *աշխարհը որպես համակարգ հասկանալու և դրանում տեղի ունեցող գործընթացները ավելին դյուրին ըմբռնելու,*
- *աշակերտների առաջադիմության բարձրացմանը,*
- *ենթագիտակցական կրթությանը,*
- *հիշողության մարզմանը,*
- *տեսատարածական պատկերացումների ընկալմանը,*
- *հայրենաճանաչության բարձրացմանը և այլն:*

«Աշխարհացույց» կրթական հարթակն ուսուցիչների շրջանում նպաստում է՝

- *աշակերտների հետ ավելի արդյունավետ / դյուրին հաղորդակցությանը,*
- *ուսուցչի կարողությունների լիարժեք իրացմանը,*
- *դասավանդվող առարկայի վերաբերյալ նոր գիտելիքների ձեռքբերմանը,*

- *ուսուցչի դերի ու հեղինակության բարձրացմանը,*
- *տեխնոլոգիական գիտելիքների ձեռքբերմանն ու հմտացմանը:*

Կրթության և նորարարության մեջ ավելի մեծ ներդրում կատարելով՝ Հայաստանը կարող է կառուցել գիտելիքահեն տնտեսություն, որը կարող է երկրին օգնել զարգացման հրաշք գործելու և կենսամակարդակը բարձր եկամտով երկրների մակարդակին հասցնելու հարցում[23]:

Մարտահրավերները ճանաչելն օգնում է ճիշտ տեսնել հնարավորությունները: Իսկ հնարավորություններ իսկապես կան:

Օգտագործված գրականություն

1. Քոչարյան Ս. , համահեղինակներ՝ Ղևոնդյան Հ. , Երկանյան Ն. , Խաչատրյան Մ. , «Աշխարհացույցն» ուսուցչի սեղանին, Ուսումնամեթոդական ձեռնարկ, Եր., 2024, 1192 էջ:
2. **Izvorski I.,** Education in Armenia: Progress, Challenges, and Recommendations, https://www.worldbank.org/en/news/opinion/2023/03/22/education-and-innovation-at-the-core-of-armenia-economic-growth, March 22, 2023.
3. **Bryant S., and Hunton J.,** The Use of Technology in the Delivery of Instruction: Implications for Accounting Educators and Education Researchers. Issues in Accounting Education, 15(1), 2000, pp. 129-162.
4. **Hughes J.,** Learning New Ways to Learn: Education Reforms Bring Armenia Into Consistency With International Practices,

[23] Izvorski I., Education in Armenia: Progress, Challenges, and Recommendations, https://www.worldbank.org/en/news/opinion/2023/03/22/education-and-innovation-at-the-core-of-armenia-economic-growth, March 22, 2023.

https://agbu.org/bordering-change/learning-new-ways-learn-education-reforms-bring-armenia-consistency-international.

5. Educational Transformations in Armenia, National Human Development Report, 2006 https://hdr.undp.org/system/files/documents/nhdr2006eng.pdf
6. **Jerome L.,** Ways of learning: Learning theories and learning styles in the classroom, European Journal of Teacher Education, 2010, Pritchard A., Ways of Learning: Learning Theories and Learning Styles in the Classroom, London, Routledge, 3rd Edition, 2013, pp. 42-44.
7. **Raphiphan M., & Wirot S.,** Mahamakut Buddhist University, Isan Campus, Khon Kaen Province, Thailand, Developing Teachers to Develop Students' 21st Century Skills, World Journal of Education, Vol. 13, No. 3; 2023, pp. 94-101.
8. **Peter M., Bertie M., Leslie D.,** The Efficacies of Utilizing a Multimedia Based Instructional Supplement on Learners' Cognitive Skills, THE ACCOUNTING EDUCATORS' JOURNAL, Volume XXI, 2011, pp. 107-129.
9. Analysis of Learning in Armenia, https://documents1.worldbank.org/curated/en/099165002012328951/pdf/P1749800007e7703509aac0261edaee2ee6.pdf, Analysis of the Armenian education sector, https://civitta.com/our-work/analysis-of-the-armenian-education-sector/, Education Sector Analysis for Armenia, https://www.unicef.org/armenia/media/15496/file/Education%20Sector%20Analysis%20for%20Armenia.pdf
10. Arzi, Hanna, White, Richard, 2008/03/01, Change in Teachers' Knowledge of subject matter: A 17-year longitudinal study,10.1002/sec.20239, Science Education, pp. 221-251.

AREVIK AVETISYAN

INTRODUCING INNOVATIONS IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS THROUGH THE EXAMPLE OF THE "ASHKHARHATSUYTS" EDUCATIONAL PLATFORM: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Summary

This article explores the opportunities for introducing innovations in Armenia's general education system, focusing on new technologies and methodologies. It examines the challenges faced by the education sector and presents solutions through the example of the "Ashkharhatsuyts" (WorldView) educational platform. The primary objective is to shed light on existing issues in the education system and to propose solutions using modern approaches and techniques.

The article emphasizes the importance of comprehensive research into the topics raised, encouraging individuals and organizations involved in implementing educational innovations to take action. It highlights how the "Ashkharhatsuyts" platform effectively addresses these challenges by organizing capacity-building initiatives for educators and adapting to the ever-changing educational landscape. For instance, the platform promotes the adoption of project-based learning through a school competition program designed to provide access to the latest technologies. This approach fosters technically advanced schools, encourages research work, and often results in the creation of public-benefit products.

Keywords: Ashkharhatsuyts, innovation, educational platform, latest technologies, human capital, competitive national education, content visualization, competency-based education, modern methods.

АРЕВИК АВЕТИСЯН

ВНЕДРЕНИЕ ИННОВАЦИЙ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНУЮ ШКОЛУ НА ПРИМЕРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПЛАТФОРМЫ "АШХАРАЦУЙЦ": ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

Резюме

Цель статьи — показать возможности внедрения инноваций в сфере общего образования Армении, охватывающих как технологии, так и методы. В статье представлен общий анализ существующих проблем системы общего образования, а также рассмотрены пути их решения на примере образовательной инновационной платформы «Ашхарацуйц». Особое внимание уделяется привлечению внимания к актуальным проблемам образовательной сферы и поиску их решений с использованием современных подходов и методик.

Поднятые в статье аспекты требуют глубокого и всестороннего изучения, которое, как надеются авторы, будет проведено заинтересованными лицами и организациями, работающими над внедрением инноваций в образовании. Также демонстрируется, как платформа «Ашхарацуйц» успешно справляется с обсуждаемыми вызовами, организуя мероприятия по повыше-

нию квалификации педагогического сообщества и адаптации к новым условиям. Например, школьный конкурс-программа, направленный на освоение новейших технологий, способствует распространению проектного обучения, что в конечном итоге приводит к созданию технически оснащенных школ, проведению исследовательских работ и разработке общественно полезных продуктов.

Ключевые слова: Ашхарацуйц, инновация, образовательная платформа, новейшие технологии, человеческий капитал, национальное конкурентоспособное образование, визуализация контента, компетентностное образование, современные методы.

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿ» ԵԶՐՈՒՅԹԻ ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳԻՏԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Բանալի բառեր – Հայկական բարձրավանդակ, Հերման Աբիխ, «Լեռնակղզի», Կարլ Ռիտտեր, Արևելյան Անատոլիա, Ռայմոն Ֆյուրոնը, Լավրասիա, Գոնդվանա, Թետիս:

Մուտք

Ցանկացած ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման գործում առանձնահատուկ կարևորություն ունեն պատմաաշխարհագրական տեղանունները, որոնք լեզվական և տեղանվանական համեմատաբար կայուն և արժեքավոր փաստարկ լինելուց բացի, ունեն պատմագիտական, քաղաքական և նույնիսկ ռազմավարական մնայուն արժեք: Տեղանունները յուրահատուկ գաղտնաբառեր են, որոնցում ամփոփված են բնիկ ժողովուրդների պատմությունը, մշակույթը, լեզվամտածողությունը, ավանդույթներն ու պատմական հիշողությունը: Ուստի պատահական չէ, որ ժամանակին օտար նվաճողները կարևորել են տեղանունների յուրացումը և դրանց կեղծարարությունը:

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 10-5ТВ-24 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում: Ընդունվել է տպագրության՝ 05.12.2024:

Հայկական պատմական տեղանունները և պատմաաշխարհագրական գիտական եզրույթները Հայոց պատմության և մշակույթի, ինչպես նաև ազգային ինքնության անբաժանելի մաս են, հայկական քաղաքակրթության խոսուն ապացույցները և առավել քան այսօր՝ աշխարաքաղաքական ապազգային անցուդարձերի արդի պայմաններում դրանք խիստ պաշտպանության կարիք ունեն: Այդպիսի եզրույթներից է՝ «Հայկական բարձրավանդակ»-ը, որի նպատակային կիրառումն ունի կենսական առաջնահերթություն:

«Հայկական լեռնաշխարհ»-ի աշխարհագրական դիրքը և առանձնահատկությունները

Հայկական բնաշխարհը, կամ Հայոց աշխարհը աշխարհագրական այն տարածքն է, պատմաաշխարհագրական այն միջավայրը, որի սահմաններում առնվազն սկսած IV հազարամյակի վերջերից և III հազարամյակի սկզբներից, (այն է հնդեվրոպական նախամայր լեզվի տրոհումից սկսած), առաջացել, կազմավորվել և իր գոյությունն է հարատևել հայ ժողովուրդը, որտեղ նա ապրել է իրեն բաժին հասած պատմական կյանքը, բազմադարյան պատմությամբ կերտել իր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ինքնատիպ կենսագրությունն ու ստեղծել հայոց պետականությունը:

Հայկական բնաշխարհն ունի իր պատմական անվանումը, որը կոչվում է **Հայք, Հայոց աշխարհ, Հայոց տուն,** կամ **Հայաստան**[1]:

[1] « Հայաստան» անվանումը՝ որպես միջին դարերի արգասիք, օգտագործվել է «Հայք» անվանը զուգահեռաբար և պատմաաշխարհագրական տեսակետից ունեցել է նույն նշանակությունը: Այն ցույց է տալիս ինչպես էթնիկական պատկանելություն, այնպես էլ պետականություն և ֆիզիկա-աշխարհագրական տարածաշրջան: Կարելի է ենթադրել, որ

Նմանապես Հայկական բնաշխարհին ունի նաև իր պատմաաշխարհագրական ձևակերպումը, որը հայտնի է **Հայկական լեռնաշխարհ**, կամ **Հայկական լեռնաստան** (հնագույն աղբյուրներում՝ **Հայկական լեռներ, Արարատյան լեռներ**) անունով:

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում է Առաջավոր Ասիայի[2] հյուսիս-արևմտյան հատվածում, և կազմում է Ալպյան-Հիմալայան գեոսինկլինալային գոտու օղակներից ու Արևմտյան Ասիայի երկու (Իրանական և Հայկական) խոշոր բարձրավանդակներից մեկը: Այն տեղակայված է արևելքում՝ Իրանական լեռնաշխարհի,

---

«Հայաստան» բառի «տան», կամ «տուն» բառամասը, կամ արմատն ունի ինչպես հին պարսկական (զենդական), այնպես էլ հայկական ծագում ու մեկնաբանություն և նշանակում է «երկիր», կամ «ապրելու վայր» (հմմտ. Բեհիստուն-Բիսիտուն, Անգեղտուն, Պարսպատունիք, Ուրարտու(ն), Թորգոմա Տուն և այլն): Մ. Խորնացին V դ. Հայաստան անվանումն օգտագործում էր ցույց տալով, որ այն Մեծ Հայքն է:

[2] Ասիա մայրցամաքի արևմտյան սարահարթը, որի տարածքն ըստ Էլիզե Ռեկլյուի կազմում է 6,969525 կմ²: Տե՛ս **Ռէկլիւ Է.**, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը, Ուրմիա լիճը եւ Առաջաւոր Ասիա, Վաղարշապատ, 1891, էջ 126: Սահմանները հյուսիսում հասնում են Սև ծով, Մեծ Կովկասյան լեռներ, Կասպից ծով և Թուրանական տափաստաններ, հարավում՝ Հնդկական օվկիանոս, արևելքում՝ Հինդու-Քուշ, իսկ արևմուտքում՝ Կարմիր, Միջերկրական և Էգեյան ծովեր: Անատոլիա-Իրանական ենթամայրցամաքն ունի մինչև 5000 կմ երկարություն և 500 կմ լայնություն: Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 13, Եր., 1987, էջ 29: Այն բաղկացած է գեոմորֆոլոգիական 6 շրջաններից՝ Փոքրասիական, Հայկական, Իրանական, Աֆղանական, Պակիստանյան և Կովկասյան: Տե՛ս **Зограбян Л.,** Орография Армянского нагорья (опыт орографического анализа морфоструктуры), Ер., 1979, с.8. Ըստ աշխարհի ֆիզիկա-աշխարհագրական ատլասի առաջավորասիական բարձրավանդակը բաղկացած է Հայկական և Իրանական բարձրավանդակներից, Անատոլիական սարահարթից, Ղրիմ-Կովկասյան տարածաշրջանից, Պակիստանյան, Հնդ-Գանգեսյան ցածրավայրից: Տե՛ս Физико-географический атлас мира, М., 1964, с. 16.

իսկ արևմուտքում՝ Փոքրասիական (Անատոլիական)[3] սարահարթի միջև Առաջավոր Ասիայի երկու՝ իրանական և դինարո-տավրոսյան լեռնահամակարգերի հանգույցում (Schaarung)[4] և միավորում է Արևելքն Արևմուտքի հետ[5]:

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում է Գրինվիչի աստղադիտարանի վրայով անցնող սկզբնական միջօրեականից արևելք՝ արևելյան երկայնության $37^0 20'$-49^0-ի (ֆերոյից հաշված 55 և 67^0-ի միջև) և հյուսիսային լայնության՝ $36,4'$-$42^0,08'$-ի միջև: Հայկական բարձրավանդակի երկարությունն արևելքից արևմուտք 12^0 է, կամ ինչպես Ղ. Ալիշանն է նշում «ըստ արարատեանն Մասեաց երկայնութեան 6^0 ընդ արևմուտս և 6^0 ընդ արևելս»[6], իսկ լայնությունը հյուսիսից հարավ՝ 6^0:

Որևէ բարձրավանդակի բնական սահմանները ամենահատու կերպով որոշում են լեռնաշղթաները և գետերը: Սակայն, եթե հյուսիսային և հարավային սահմանների վերաբերյալ տարակարծություններ գրեթե չկան, խիստ վիճահարույց են արևմտ-

---

[3] Փոքրասիական (Անատոլիական) բարձրավանդակն ունի 380 հազ. կմ2 տարածք: Այն ողողվում է Սև, Մարմարա, Էգեյան, Միջերկրական ծովերի և Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցների ջրերով: Արևելքից արևմուտք այն ձգվում է 1000 կմ երկարությամբ, իսկ հյուսիսից հարավ՝ 400-600 կմ լայնությամբ: Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 12, Եր., 1986 թ., էջ 370, նաև Физическая география материков и океанов, Александровская Н., Зарубежная Азия, с. 93-101.

[4] Տե՛ս **Гукасов А.**, Основные черты строенія Армянскаго нагорья, съ картой, "Записки кавказакого отделения Русского Географического общества", книжка 22, выпускъ 1. Тифлись, 1901, с. 8.

[5] Տե՛ս **Ավետիսյան Կ.,** Հայկական բարձրավանդակ և Արևելյան Հայաստան հասկացությունները և նրանց ոչ ճիշտ գործածումը մի շարք հեղինակների մոտ, «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1950, թիվ 7, էջ 90:

[6] **Ալիշան Ղ.**, Տեղագիր Հայոց մեծաց, ս. Ղազար, 1855, էջ 7:

յան և արևելյան սահմանների հարցը, քանի որ արևմուտքում և արևելքում Հայկական լեռնաշխարհին աստիճանաբար փոխակերպվում է Փոքրասիական և Իրանական բարձրավանդակների[7]: Աշխարհագրական առումով Հայկական բարձրավանդակի սահմանները հյուսիս-արևմուտքում հասնում են՝ Սև ծովի հարավային ափագիծ, Արևելա-Պոնտական, Մոսքիկյան (Մեսխեթական) և Թռեղքի (Թրիալեթի) լեռնաշղթաների հյուսիսային եզերքները, հյուսիսում՝ Կուրի իջույթը, Ռիոնի (Կոլխիդայի) գետահովիտը (վրացական կոշտ), Փոքրկովկասյան լեռների հյուսիսային ծայրաշղթաները, հարավում՝ Մալաթիայի լեռների հարավային ստորոտից մինչև Հայկական Տավարոս և Կորդուքի (Հաքիարի) լեռներ, Միջագետքի դաշտ և Զագրոսի հյուսիսային հատվածը (մինչև Շինակի լեռնանցք), արևելքում Փոքր Կովկասի համակարգի արևելյան ստորոտները՝ մինչև Կուր-Արաքսյան դաշտավայր (ըստ Պտղոմեոսի, Մ. Խորենացու, Կ. Ռիտտերի, Վ. Սիվերսի, Լեոյի՝ Կասպից ծով)[8], հարավ-արևելքում՝ Ուրմիա լիճ, Նոշիրականի (Միչուդաղի=Միշուդաղի, Սիահ կուհի) հարավային գագաթներ (Սոհունդ (Մեգխենդ) և Սավալան հրաբուխների հարավային փեշեր, Թալիշի լեռներ և Կասպից ծով[9], արևմուտքում այն հասնում է մինչև Անտիտավրոս (Մալաթիայի

[7] Տե՛ս Армянское нагорья, Большая советская энциклопедия, т.3, М., 1950, с. 108.

[8] Կուր-Արաքսյան դաշտավայրի տեղում գտնվող Վանդամյան, կամ Քյուրդամիրյան ցամաքն իջել է, իսկ Փոքր Կովկասյան լեռները բարձրացել են: Տե՛ս **Գաբրիելյան Հ.**, Հայկական լեռնաշխարհ. ուսումնական ձեռնարկ, Եր., 2000, էջ 13:

[9] Տե՛ս, **Գաբրիելյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 13-14:

լեռների արևմուտքով)՝ «Անատոլիայի արևելյան պատնեշ»[10], Թեջերի լեռներ, Ուզունյայլայի բարձրավանդակ, Կապադովկիայի տափաստաններ, Ալիս (Կզըլ-Իրմակ) և Եփրատ գետերի ջրբաժանով դեպի Գայլ գետը և Սև ծով: Աբր. Ղուկասովն այդ սահմանն անց է կացնում 39-րդ միջօրեականով[11]:

Գ. Շիրինյանը ֆիզիկաաշխարհագրական մոդելավորման հիման վրա կատարել է Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկաաշխարհագրական միավորի հետևյալ սահմանագծումը. հյուսիսում՝ Եշիլըրմակ գետաբերանից Սև ծովի ափագծով մինչև Ճորոխի գետաբերանը, Փոքր Կովկասի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան ստորոտները՝ մինչև Կասպից ծով, հարավում՝ Միջագետքի հարթավայրի հյուսիսային եզրով (Արաբական և Եվրասիական քարոլորտային սալերի առճակատման գիծը) մինչև Լևանտինյան բեկվածքագիծ (Պազարջիկի գոգավորությունում), արևելքում՝ Կասպիական ծովածով մինչև Սեֆիդրուդի գետաբերանը և նրա գետահովիտով մինչև նրա ակունքում բարձրացող լեռնահանգույց գագաթը (3173 մ), արևմուտքում՝ Մարաշի գոգահովտով, Ջահան գետով հոսանքն ի վեր՝ հյուսիսից շրջանցելով Բինբողա և Կիլիկյան Տավրոս լեռնաշղթաները, ապա մտնելով Եշիլըրմակի հովիտ ձգվում մինչև Սև ծով[12]:

Առանձին դեպքերում, Մեծ Կովկասի հարավային փեշերը, դրան հարող Կոլխիդայի ցածրավայրը, Կուրի իջվածքը, ինչպես նաև Թալիշի լեռները և Լենքորանի ցածրավայրը, որոնք սովորա-

---

[10] **Սամուելյան Խ.,** Հին Հայաստանի կուլտուրան.պատմական ակնարկներ, առաջին հատոր, քարեդար, Յերևան, 1931, էջ 39:

[11] Տե՛ս **Гукасов А.**, նշվ. աշխ., с. 8-9.

[12] Տե՛ս **Շիրինյան Գ.**, Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկաաշխարհագրական սահմանների ճշգրտումը, ՀՀ ԳԱԱ Տեղեկագիր. «Գիտություններ Երկրի մասին», Եր., 2000թ., թիվ 1-2, էջ 127:

բար համարվում են որպես Անդրկովկասյան տարածաշրջան, իր տեկտոնական զարգացման և կենսակլիմայական պայմանների առանձնահատկություններով Հայկական լեռնաշխարհի հետ կարելի է դիտարկել որպես աշխարհագրական մեկ ամբողջություն:

Այդ է պատճառը, որ ըստ Ղ. Ինճիճյանի Հայկական լեռնաշխարհի սահմանները հյուսիսում հասնում են մինչև Վիրք, Տրապիզոն և Ամասիա, արևելքում՝ Ատրպատական և Շիրվան, հարավում՝ Ադանա, Հալեպ, Ուրֆա և Մոսուլ, իսկ արևմուտքում՝ Չորում, Չանկրի, Դըրշեհիր[13]:

Բագրևանդը Հայկական լեռնաշխարհի երկրաչափական կենտրոնն է: Հայկական բարձրավանդակը արևելքից արևմուտք Մուշ քաղաքով անցնող զուգահեռականով ձգվում է 975-1065 կմ երկարությամբ, իսկ հյուսիսից հարավ Թոնդրակ լեռով անցնող միջօրեականով՝ 525-590 կմ լայնությամբ[14]:

Ողջ Հայկական բարձրավանդակի տարածքը կազմում է շուրջ 400.000 քառ. կմ[15]: Այն Ավստրալիայից փոքր է 36, Եվրո-

---

[13] Տե՛ս **Ինճիճեան հ. Ղ. վրպ.**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ և Ամէրիկոյ, մասն Առաջին, Ասիա, հատոր Ա, Վէնէտիկ, 1806, էջ 14:

[14] Ըստ Բրոկհաուզի այն ունի 975-1050 կմ երկարություն, և 525 կմ լայնություն: Տե՛ս Энциклопедическій словарь, Энциклопедическій словарь под редакціей проф. Андреевскаго И., том II, издател. Брокгаузь Ф., (Лейпцигъ), Ефронъ И., (С.-Петербургъ), С.-Петербургъ, 1890, с.121:

[15] Տե՛ս https://www.britannica.com/place/Armenian-Highland. Ըստ Թ. Հակոբյանի այն կազմում է 320000 քառ.կմ: Տե՛ս, **Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ.**, **Բարսեղյան Հ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, չորս հատորով, հ.3 (Կ-Ն), Եր., 1991, էջ 336: Ըստ Բրոկհաուզի Ֆ., և. Եֆրոնի Ի., 357900 քառ. կմ: Տե՛ս, Энциклопедическій словарь под редакціей проф. Андреевскаго И., том II, издател.

պայից՝ 40, Աֆրիկայից՝ 128,8, Ամերիկայից՝ 171, Ասիայից՝ 175 անգամ, իսկ Բելգիայից մեծ է 8 անգամ[16]:

Հայկական լեռնաշխարհը երկրաբանական առումով համեմատաբար երիտասարդ գոյացում է: Այն իրենից ներկայացնում է լեռնագագաթներով բաժանված լավային սարահարթերի և տեկտոնական խորշերի մի անբաժան ամբողջություն[17], որը հարևան երկրներից առանձնանում է բազմաթիվ երկրաբանական-գեոմորֆոլոգիական առանձնահատկություններով, որոնք անգլիացի նշանավոր երկրաբան Ֆելիքս Օսվալդի բնորոշմամբ մատնանշում են նրա բարձր աստիճանի անհատական բնույթը[18]: Առանձնահատկություններից տարբերակվում են հատկապես վեցը.

1) Երկրաբանական վաղ անցյալում մեր մոլորակի վրա գոյություն են ունեցել երկու խոշոր մայրցամաքներ՝ Լավրասիան և Գոնդվանան, որոնց միջև ձգվել է Թետիս օվկիանոսը: Հայկական լեռնաշխարհին առաջացել է տասնյակ ու հարյուր միլիոնավոր տարիների ընթացքում՝ երկրակեղևի մագմայի շիթային շարժումների ազդեցությամբ Գոնդվանա մայրցամաքից պոկված ծագումով հնագույն Արաբա-Սիրիական կոշտի և Հնդկական թերակղզու բեկորի դեպի հյուսիս շարժվելու և Լավրասիա մայրցամաքի հետ բախվելու հետևանքով: Արաբա-Սիրիական կոշտը

Брокгаузъ Ф., (Лейпцигъ), Ефронъ И., (С.-Петербургъ), С.-Петербургъ, 1890, с.121: Ըստ Հ. Տևեճյանի այն կազմում է 250000 քառ. կմ.: Տե՛ս **Տէվէճեան Հր.,** Աշխարհագրութիւն Հայաստանի. պատմական Հայաստան, արդի Հայաստան եւ Կիլիկիա, Հալէպ, 1934, էջ 6:

[16] Պապէսեան Հ. Գ., Աշխարհագրութիւն Հայաստանի, Փարիզ, 1933, էջ 7:

[17] Տե՛ս **Бондарский М.,** Словарь географических названий, М., 1954, с. 28.

[18] Տե՛ս **Освальдъ Ф.**, Къ исторіи тектоническаго развитія Армянскаго нагорья, Записки Кавказскаго отдела императорскаго Русскаго географическаго общества, книжка XXIX, выпускъ 2-й, Тифлись, 1916, с.1.

ճզմելով Թետիսի հատակում գտնվող Հայկական Տավրոսի գեոսինկլինալը ծալքավորել է այն, մտել նրա տակ, որը հետագայում դուրս է մղվել, ստեղծելով մի բարձր լեռնակուտակ՝ Հայկական լեռնաշխարհը և Կովկասյան լեռները: Իսկ Հնդկական պլատֆորմն էլ ճզմել է Պամիրի, Հիմալայների և Տիբեթի հատվածը և ստեղծել մեկ այլ լեռնային կղզի[19]: Փոքրասիական և Իրանական սարահարթերում այդպիսի ճնշում չի եղել, քանի որ երկրակեղևն ավելի հանգիստ պայմաններում է ձևավորվել:

Գերմանացի երկրաբան Քլեմանս Ռուայերի կարծիքով Հայաստանը նախապատմական ժամանակաշրջանում եղել է ջրի հատակ և 150 մլն. տարի առաջ կազմել է համաշխարհային Թետիս օվկիանոսի մի մասը: Այդ են վկայում աղի ջրերի (Վանա, Ուրմիա լճեր և այլն) գոյությունը և օվկիանոսային ձկների, խխունջների, մարջանների, կակղամորթների մնացորդները լեռնաշխարհի լեռնային բարձր շրջաններում[20]: Լեռնաշխարհն առաջացել է տասնյակ ու հարյուր միլիոնավոր տարիների ընթացքում՝ երկրակեղևի մագմայի շիթային շարժումների ազդեցությամբ Գոնդվանա մայրցամաքից պոկված Արաբա-Սիրիական կոշտի և Հնդկական թերակղզու բեկորի դեպի հյուսիս շարժվելու և Լավրասիա մայրցամաքի հետ բախվելու արդյունքում: Արաբա-Սիրիական կոշտը ճզմելով Թետիսի հատակում գտնվող Հայկական Տավրոսի գեոսինկլինալը ծալքավորել է այն, մտել նրա տակ, որը հետագայում դուրս է մղվել, ստեղծելով մի բարձր լեռնակուտակ՝ Հայկական լեռնաշխարհը: Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկա-աշխարհագրական յուրահատուկ խիստ կտրտված երկրա-

[19] Տե՛ս, **Գաբրիելյան Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 11-12:

[20] Տե՛ս Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles, 1888-1889, Vol. 7, p. 486.

մասը սարավանդա-բարձրավանդակային ընդգծված բնույթ է ստացել երկրաբանական Կայնոզոյան դարաշրջանի երրորդական և չորրորդական ժամանակաշրջաններում: Թետիս օվկիանոսի ցամաքելու հետևանքով (7-11 մլն. տարի առաջ), Կողքիսի, Մերձկասպյան ցածրավայրի, Միջագետքի Սև, Միջերկրական ու Կասպից ծովերի ձևավորման հետ մեկտեղ վեր են բարձրացել Հայկական լեռնաշխարհը և Կովկասյան լեռները: Փոքրասիական և Իրանական սարահարթերում այդպիսի ճնշում չի եղել, քանի որ երկրակեղևն ավելի հանգիստ պայմաններում է ձևավորվել:

Հայկական լեռնաշխարհը **գրանիտային և որձաքարային մի լեռնակուտակ է:** Երկրակեղևի կտրվածքում առանձնանում են ա) նստվածքահրաբխային ծածկույթը (մինչև 8 կմ խորությամբ), բ) գրանիտային (15-20 կմ), գ) որձաքարային (իմա՝ բազալտային-Ա. Հ.) (15-20 կմ) և դ) վերածնված գերմաֆիտային (մանթայի կազմում 6-7 կմ) շերտերը[21]:

2) Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է հրաբխային լեռնաշղթաներով, նրա մակերևույթի վրա առկա է հրաբխային գործունեության բավականին մեծ ազդեցություն, որի հետևանքով երկրի մակերևույթը թաղվել է հրահեղուկ լավայի ծածկույթի տակ, (որը լցրել է անհարթությունները և կլորացրել մակերևույթի գծագրությունը)[22] և ծածկվել է ալիքավոր սարավանդներով ու հրաբխային լեռնագագաթներով (Արարատ, Սավալան[23], Սիփան,

[21] Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ.13, էջ 29:

[22] **Լիսիցեան Լ.,** Հայաստանը ֆիզիկական տեսակետով, Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի գիրք Ա եւ Բ, Եր., 1921-1922, էջ 236:

[23] Սավալանը (Սաբալանը, Սալավանը, Սարավանը, Շահվարզանը, Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ բարձր գագաթն է՝ 4821/4811 մ. բարձրությամբ:

Արագած, Սրմանց)[24]: Հայկական լեռնաշխարհը հրաբխային, լեռնակազմական և տեկտոնական ուժերի հետևանքով առաջացած երկիր է: Այն տարբեր ժամանակներում բյուրեղյա թերթաքարերից, մեզոզոյան կրաքարերից ձևավորված բեկորային և ծալքավոր բարձրաբերձ կոշտ լեռների, լեռնադաշտերի, կոնաձև ձյունածածկ լեռնագագաթների, ալպիական մարգագետինների, միջլեռնային բարեբեր և արգավանդ գոգահովիտների, հրաբխային մեծ ու փոքր սարահարթերի, անղնդախոր կիրճերի, տեկտոնական և լճային իջվածքների, լեռնային սառնորակ աղբյուրների, կապուտաչյա լճերի, անտառածածկ լեռնալանջերի, կլիմայական հակադրությունների մի բարդ հանգույց է[25], ֆիզիկա-աշխարհագրական ու գեոմորֆոլոգիական մի ուրույն և ինքնատիպ շրջան: Այդ մասին ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ա. Ահարոնյանը Փարիզի 1919թ. խաղաղության վեհաժողովին ներկայացրած հուշագրում նշում է. «Լեռներով ցցուած եւ խորունկ հովիտներով կտրուած՝ այս երկիրը կը նմանի խառնափնտոր հանգոյցի մը, որը բաղկացնող հողագրական զանազան մարզերը ըլլալով խիստ նման իրարու, կը ձեւացնեն միատարր եւ շատ լաւ բնորոշուած աշխարհագրական միութիւն մը»[26]:

Արդյունքում, այն դարձել է **հրաբխային լավայի միջոցով առաջացած առաջավորասիական ամենամեծ բարձրավանդակը**[27]:

---

[24] Տե՛ս **Бальян С.,** Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаимляющих областей, Ер., 1969, с.30, նաև Физико-географический атлас мира, М., 1964, с. 116

[25] Տե՛ս **Исаченко А., Шляпников А.,** Ландшафты, М., 1989, с. 237.

[26] **Ահարոնեան Ա.,** Հայկական հարցը խաղաղութեան ժողովին առջեւ, Բոստոն, 1919, էջ 13:

[27] http://fb.ru/article/231436/armyanskoe-nagore---gornyiy-region-na-severe-peredney-azii-drevnee-gosudarstvo-na-territorii-armyanskogo-nagorya

3) ի հաշիվ բազմաթիվ ծալքերի և ներքին լեռնաշղթաների, Հայկական լեռնաշխարհին ունի **ավելի հարուստ և առանձնահատուկ մակերևույթ՝ ռելիեֆ,** քան հարևան տարածաշրջանները[28]: Այստեղ առանձնանում է ռելիեֆի ցածրադիր և բարձրադիր գոտիների միաժամանակյա առկայությունը: Լեռնաշխարհի ամենաբարձր լեռնագագաթը Մեծ Մասիսն է, որի բարձրությունը ծովի մակերևույթից՝ 5165 մ. է: Ամենացածր կետերը՝ Դեբեդի հովիտը և Մեղրու կիրճն են, որտեղ բարձրությունը ծովի մակերևույթից կազմում է ընդամենը 370-390 մ.[29]: Ծայրագույն ցածր կետը Սև ծովի ափամերձ հատվածն է՝ 0 մ. բարձրությամբ: Հարաբերական բարձրությունը ներքին շրջաններում հասնում է 3000-4000 մ.-ի (Մասիս՝ 4300 մ., Քաջքար՝ 3937 մ., Սիփան՝ 3700 մ., Ջիլո՝ 3000 մ.):

Մակերևույթի բնույթի շնորհիվ է, որ հին և միջնադարյան Հայաստանի գավառների մի զգալի մասի անունները բարդված են «ձոր», «փոր» և «հովիտ» բառերով (Աղիովիտ, Արգասովիտ, Արճիշահովիտ, Բալահովիտ, Առուենից ձոր, Ազնուաց ձոր, Բերձոր, Կողբովփոր, Ծոբովփոր, Պարտիզացփոր և այլն)[30]:

4) Այն մի լեռնաշխարհ է, որի կենտրոնական մասն ավելի բարձրադիր է, և դեպի զանազան կողմեր գնալով այն ցածրանում է աստիճան առ աստիճան՝ իջնելով սանդուխքաձև: Նրա մակե-

---

[28] Հակական լեռնաշխարհի աշխարհագրական դիրքի, մակերևույթի, այս կամ այն ժամանակաշրջանում տիրող կլիմայական իրավիճակի և շրջակա միջավայրի կլիմայական գործոնի հետազոտման մասին տե՛ս **Քոսյան Ա., Գրեկյան Ե.,** Հայկական լեռնաշխարհի միջավայրային պատմությունը, Եր., 2024, էջ 64-68, 75-88:

[29] Տե՛ս Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի Ատլաս, Երևան-Մոսկվա, 1961, էջ V:

[30] Տե՛ս, **Քաջունի հ. Մ. վրդ.**, Աշխարհագրութիւն հին եւ նոր Հայաստանեայց դպրատանց տղայոց համար, Վենետիկ, 1857, էջ 8:

րևույթը կորնթարդ է, որի ինքնուրույն երկրաբանական բնույթը ժամանակին նկատել է գերմանացի նշանավոր ճանապարհորդ, երկրաբան **Ա. Հումբոլտը**[31]:

5) Հայկական լեռնաշխարհն ունի բավականին ընդգծված բացարձակ բարձրություն, հարևան երկրներից ավելի բարձրադիր է և կարկառուն: Հայկական բարձրավանդակի միջին բարձրությունը ծովի մակերևույթից կազմում է 1850-1900 մ. (ըստ Ն. Վ. Ալեքսանդրովսկայայի՝ 2000 մ.)[32], որը կազմում է տարածքի մոտ 30%-ը, այն դեպքում, երբ Իրանական բարձրավանդակի միջին բարձրությունը կազմում է 1400 մ., Փոքրասիական սարահարթի միջին բարձրությունը՝ 700-1200 մ.[33], Անդրկովկասի իջույթի (Կոլխիդայի և Կուր-արաքսյան դաշտավայրերը) և Միջագետքի դաշտավայրի միջին բարձրությունը՝ 200 մինչև 800 մ.[34]: **Այն Առաջավոր Ասիայի ամենաբարձրադիր երկիրն է**[35] և նրա բարձրությունը երբեմն արտահայտվում է լեռնալանջերի ու գագաթների, իսկ երբեմն էլ լեռնադաշտերի ձևով: Հաշվի առնելով այդ յուրատեսակ ինքնատիպությունը ավստրիացի երկրաբան **Էդուարդ Զյուսը** Հայոց լեռնաշխարհին անվանել է «**Լեռնակղզի**»՝ «**Berginsel**»[36], գեր-

---

[31] Տե՛ս **Humboldt A. von**, Asie Centrale, tom I: Recherches sur les Chaines de Montagnes Et la Climatologie Comparee (Classic Reprint), Forgotten books, 2017, p. 118-127.

[32] Տե՛ս, **Александровская Н., Ерамов Р., Игнатьев Г.,** Физическая география частей света. Под редакцией Рябчикова А., М., 1963, с. 101.

[33] Տե՛ս **Матвеев С.,** Турция (Азиатская часть-Анатолия), физико-географическое описание, Москва-Ленинград, 1946, с.24-27.

[34] Տե՛ս **Гукасов А.**, նշվ. աշխ., с. 10, նաև **Հակոբյան Թ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), Եր., 1968, էջ 8:

[35] Տե՛ս **Гукасов А.**, նշվ. աշխ., с. 10.

[36] **Գաբրիելյան Հ.,** Հայկական լեռնաշխարհ. ուսումնական ձեռնարկ, էջ 16:

մանացի նշանավոր գիտնական, աշխարհագետ **Կարլ Ռիտտերը** Հայկական լեռնաշխարհը կոչել է **«օդով և ջրով հարուստ լեռնային մի զով կղզի»**[37], **Գևորգ Մեսրոպն** այն համեմատել է **«անհուն տարածութեամբ բերդաքաղաք»**-ի հետ, որը **«շրջապատուած է առաւել կամ նուազ բարձրութեամբ պարիսպներով»**, և ունի **«հսկայ միջնաբերդ»**[38], **Ավետիս Ահարոնյանն** այն կոչել է « **Հայկական ամրութիւն**», «**վիթխարի պուլվար**»[39], իսկ ռուս աշխարհագետ **Վ. Գուրկո-Կրյաժինն** այն համարել է **«բնական հսկայական մի միջնաբերդ», «բնական ամրոց»,** որը վերահսկում է շրջակայքի տարածքների վրա[40]:

6) Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է գետերով ու ջրերով: Հ. Առաքելյանը նկատում է, որ Ասիայի սարահարթերից ամենապտղաբերը և մշակության համար պիտանին Հայկական լեռնաշխարհն է, որովհետև մյուսների նման այն չունի ավազոտ անապատներ և քարոտ երկրներ[41]:

7) Աչքի է ընկնում Միջերկրական ծովի ազդեցության որոշակի թուլացմամբ:

---

[37] **Риттер К.,** Землеведение Азии, Санкт-Петербургъ, 1856, с. 83.

[38] **Մեսրոպ Գէորգ**, Հայաստան, աշխարհագրական, պատմական, ցեղագրական, վիճակագրական եւ մշակութային տեսակէտներով, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 2:

[39] **Ահարոնեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 13:

[40] Տե՛ս **Гурко-Кряжин В.**, Прошлое и настоящее советской Армении, «Новый Востокъ», кн. 16-17, М., 1927, с. 208.

[41] Տե՛ս, **Առաքելեան Հ.**, Հանրագիտական բառարան, բաղկացած երկու հատորից, հատոր I, Ա-Ն, Թիֆլիս-1915, էջ 1434

«Հայկական բարձրավանդակ» եզրույթի առաջացումը և գիտականությունը

Չնայած Հայկական լեռնաշխարհը շատ նմանություններ ունի Անատոլիական սարահարթի և Իրանական բարձրավանդակի հետ, սակայն այն իր նկարագրով տարբերվում և սահմանազատվում է ինչպես այդ, այնպես էլ Անդրկովկասի և Միջագետքի հարթավայրային տարածաշրջաններից[42]: Եթե այն սերտորեն միացած է իրենից արևելք և արևմուտք ընկած երկրների հետ, ապա, ընդհակառակը, խիստ տարբերվում է դեպի հյուսիս և հարավ ընկած Վրաստանից և Միջագետքից: Այդ առումով Հ. Լինչը նկատում է. «Եթե Հայաստանը բաժանված չէ բնական կարեւոր պատվարներով արևելքից՝ Պարսկաստանից և արևմուտքից՝ Փոքր Ասիայից, ապա հյուսիսակողմը և հարավակողմը զատված է բնական պատվարներով»[43]:

Հաշվի առնելով Հայկական լեռնաշխարհի երկրաբանական և պատմաաշխարհագրական առանձնահատկությունները գերմանացի նշանավոր երկրաբան, Դորպատի համալսարանի 37-ամյա պրոֆեսոր, Կովկասի երկրաբանության հայր՝ **Հերման Աբիխն առաջին անգամ 1843թ. իր՝ «Uber die geologische natur des Armenische Hoshlandes» («Հայկական բարձրավանդակի երկրաբանական առանձնահատկությունների մասին») աշխատության մեջ Հայկական լեռնաշխարհին անվանել է «Armenische Pl-ateau, Plateau Armenien, Armenian Plateau, Armenische Hochland»՝**

---

[42] Տե՛ս **Վեհունի Ա.**, Հայկական լեռնաշխարհի երկրաբանությունը և ընդերքի հարստությունները, Եր., 2001, էջ 9:

[43] **Լինչ Հ.**, Հայաստան. ուղեւորութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 400:

«Հայկական բարձրավանդակ»[44], որը հոմանիշ է Հայկական լեռնաշխարհին[45]: Իսկ **Ռայմոն Ֆյուրոնը** Հայկական լեռնաշխարհը կոչել է **«Հայկական հովիտաբաձև լեռնապար»**[46]:

«Հայկական բարձրավանդակ»-ը զուտ բնաաշխարհագրական ըմբռնում է, ինքնուրույն և ինքնատիպ մի միավոր, աշխարհագրական անբաժանելի մի ամբողջություն: Էթնիկական ու քաղաքական շարժունակ հատկանիշների ու չափանիշների փոխարեն երկրաբանական-գեոմորֆոլոգիական-աշխարհագրական եզրույթի առանձնացման հիմքում դրվել են կայուն և հիմնավորված, ժամանակի ընթացքում փոփոխությունների չենթարկվող ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագրիչները և մակերևույթի ծագումնաբանության երկրաբանական առանձնահատկությունները, քա-

---

[44] Ըստ Հրաչյա Գաբրիելյանի, եթե երկրագունդը դիտում ենք ամբողջականության մեջ, ապա իսկապես որ Հայաստան աշխարհը մի վանդակ է ներկայացնում: Բայց երբ երկիրը դիտարկում ենք միջին ու մեծ մասշտաբներով, ապա տեսնում ենք, որ այն բաղկացած է բազմաթիվ վանդակներից: Հետևաբար, Հայկական բարձրավանդակի եզակի թիվն իրեն չի արդարացնում, մանավանդ որ գոյություն ունի նաև Հայկական հրաբխային բարձրավանդակ հասկացությունը: Տե՛ս **Գաբրիելյան Հ.,** Հայք-Հայաստան-Հայկական լեռնաշխարհ, «Երեկոյան Երևան», 1989թ. մարտի 13:

[45] Ավելի հանիամանորեն տե՛ս **Абихъ Г.**, Геологія Армянскаго нагорья, западная часть, орфографическое и геологическое описаніе "Записки кавказскаго отдела императорскаго русскаго Географическаго общества", Пятигорскь, 1899, книжка 21, восточная часть, книжка 23, 1902, **Гукасов А.**, նշվ. աշխ., **Освальд Ф.**, 13. , **Освальдь Ф.,** Къ исторіи тектоническаго развитія Армянскаго нагорья, Записки Кавказскаго отдела императорскаго Русскаго географическаго общества, книжка XXIX, выпускь 2-й, Тифлись, 1916, с.1, նաև **Шукин И., и Шукина А.**, Очерк Армянского нагорья, М., 1927.

[46] **Бальян С.,** Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаимляющих областей, Ер., с.30.

նի որ այն՝ ինչպես Հ. Աբիխն է նշում, ունի « երկրաբանական ինքնուրույն բնույթ»[47]:

Ուշագրավն այն է, որ «Հայկական բարձրավանդակ» ձևակերպման մեջ «հայկական» բառն անխուսափելի է: Այստեղ էթնիկական հատկանիշը համընկնում է ֆիզիկաաշխարհագրականին: Ուրիշ հատկանիշներն ու չափանիշներն այստեղ իրենց չեն արդարացնում:

Այդուհանդերձ, ինչու՞ հայկական, քանի որ հայ ժողովուրդն առանձին շեղումներով առաջացել ու ձևավորվել է ֆիզիկաաշխարհագրական իմաստով հենց Հայկական բարձրավանդակի տարածքում և վաղ ժամանակներից կազմում էր լեռնաշխարհի տեղաբնիկ հիմնական ազգաբնակչությունը: Ըստ էության «Հայկական»-ը Հ. Աբիխից և Ռ Ֆյուրոնից առաջ էլ կար: Աշխարհահռչակ գիտնականներն ընդամենն առանձնացրել են հայկական անունով տարածաշրջանի երկրաբանական առանձնահատկությունները: Հետևաբար, «Հայկական բարձրավանդակ (լեռնաշխարհ)» եզրույթը բացարձակապես գիտական է:

Հ. Աբիխի շնորհիվ շրջանառության մեջ դրված «Հայկական բարձրավանդակ» երկրաբանական, գեոմորֆոլոգիական և աշխարհագրական եզրույթը գործածական դարձավ գիտական աշխարհի կողմից: Ժամանակի անվանի աշխարհագրագետներն ու ճանապարհորդներն իրենց աշխատություններում հստակորեն օգտագործել և կիրառել են այդ հասկացությունը: Նույնը պետք է ասել նաև հանրագիտական բառարանների և աշխարհագրական ձեռնարկների հեղինակների մասին: «Հայկական բարձրավան-

[47] Ավելի հանգամանորեն տե՛ս **Абихъ Г.**, Геологія Армянскаго нагорья, западная часть, орографическое и геологическое описаніе «Записки кавказскаго отдела императорскаго русскаго Географическаго общества», Пятигорскъ, 1899, с.1.

դակ» («Հայկական լեռնաշխարհ») եզրույթը՝ որպես «Հայաստան»-ին հոմանիշ անվանում օգտագործվել է Ջ. Բրայսի, Ա. Թոյնբիի և Ռ. դե՛ Նոգալեսի աշխատություններում 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության դրվագները նկարագրելիս[48]:

Սակայն թուրքական պատմագիտական դպրոցի անմիջական ջանքերով ժամանակի ընթացքում շրջանառությունից մասամբ դուրս մղվեց «Հայկական բարձրավանդակ» աշխարհագրական անվանումը և այն փոխարինվեց «Արևելյան Անատոլիա» (“Doğu Anadolu”) շինծու և սխալ հորջորջմամբ[49], որն ամբողջությամբ յուրացվեց թուրք· ադրբեջանցի և արևմտյան հեղինակների կողմից[50] և նույնիսկ շահարկման առարկա դարձավ խորհրդային որոշ մասնագետների (Ի. Մ. Դիյականով և ուրիշներ) աշխատություններում[51]: Արհեստածին այս եզրույթի էությունը հասկանալու համար դիմենք հարցի նախապատմությանը:

---

[48] Տե՛ս **Դերկոմս Պրայս Ճ.,** Անգղիական կառավարութեան կապոյտ գիրքը հայկական Մեծ Եղեռնի մասին (1915-1916), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 13, նաև **Де Ногалес Р.**, Четыре года под полумесяцем, Москва, 2006. Ռուս աշխարհագրագետ Ս. Ն. Մատվեևի կարծիքով Արևելա-Անատոլիական բարձրավանդակ ասելով պետք է հասկանալ Հայկական լեռնաշխարհը: Տե՛ս **Матвеев С.**, Турция (Азиатская часть-Анатолия), физико-географическое описание, М., 1946, с. 172.

[49] **Uras Esat,** Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, s.11.

[50] Տե՛ս **Փիլիպոսյան Ա.**, Մերձավոր Արևելքի հին քաղաքակրթությունները և Հայկական լեռնաշխարհը (մշակութածագման և ազգածագման հիմնախնդիրների շուրջ), Քաղաքագիտության հարցեր 2009. Հասարակություն, պատմություն, քաղաքակրթություն (միջբուհական գիտաժողովի նյութերը), Եր., 2010, էջ 207-208:

[51] **Дьяконов И.**, Пути и судьбы, “Знания-сила”, М., 1988г., N 9, с. 27.

Թուրքական կեղծարարության նախապատմությունը

Օսմանյան կայսրությունում հայկական, հունական և այլ ծագման տեղանունների թուրքացման ու ձևախեղման ավանդույթն ունի դարերի պատմություն և խորը արմատներ: Այն իրականացվել է համակարգված ձևաչափով՝ հետապնդելով քաղաքական հեռահար նպատակներ[52]:

Այս քաղաքականությունը իրական հիմքերի վրա դրվեց հատկապես 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, երբ օսմանյան իշխանությունները որոշեցին ոչ միայն անվանափոխել, կամ աղավաղել հայկական նահնագների, գավառների, գյուղերի անունները, այլև իսպառ ոչնչացնել «Հայաստան» անունը: Աբդուլ Համիդ II-ի օրեք մուսուլման գաղթականներով վերաբնակեցվող վայրերի հին անունները փոխարինվում են նորերով՝ կիրառության մեջ դնելով սուլթանների ու նրանց զավակների կամ գաղթականների ցեղերի անունները: Այս փոխառությունն ակնառու երևում է Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ, այնուհետև՝ վերափոխված Բեռլինի 61-րդ հոդվածները համեմատելիս, երբ 61-րդ հոդվածում ուղղակի Հայաստան բառը փոխարինվում է հայաբնակ մարզեր եզրույթով[53]:

---

[52] Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության արխիվի տեղեկագիր մատյան. Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարան, հատոր Ա, արխիվի թվայնացումն ու նախնական ցուցակագրումն իրականացրել են Լուսինե Սահակյանը և Անի Սարգսյանը, աշխատասիրեցին Լուսինե Սահակյանը, Անի Ոսկանյանը, Անի Սարգսյանը, առաջաբանը՝ Լուսինե Սահակյանի, Եր., 2024, էջ 112:

[53] Տե՛ս Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Եր., 1972, էջ 128:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կառավարությունը Հայաստան անունը փոխարինեց հնարովի **«Քրդստան»** կամ **«Անատոլիա»** եզրույթներով, իսկ Բեռլինի վեհաժողովից հետո՝ 1880 թ. սկսած, պաշտոնական փաստաթղթերում արգելվեց Հայաստան անվան հիշատակումը[54]: Այդ կապակցությամբ Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան նշում է. «…Հիմա, այս օր գոնէ Անգլիոյ շահերն կը պահանջեն որ Փոքր Ասիոյ (մենք եւ Անգլիա Հայաստան բառը ոչ միայն չենք ճանաչեր, այլ այդ անունը հնչող կզակները պէտք է ջախջախենք) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարին միջամտութենէն և միջամտութեան ամեն առիթներէն, ուստի այդ սուրբ նպատակին համար պէտք է և պետական իրաւունքը կը պահանջէ, որ ոևիցէ կասկածելի տարր անհետ ընենք, որպէս զի ապագայն ապահովենք. ուրեմն այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ եւ անճետ ընելու ենք»[55]:

Տեղանունների «ազգայնացման» քաղաքականությունը շարունակեցին նաև քեմալականները, որոնցից հետո այս գործընթացն էլ ավելի արագ թափ ստացավ Թուրքիայի Հանրապետության շրջանում: Արդյունքում, **1923 թ. սկսած՝ Արևմտյան Հայաստանի տարածքը պաշտոնապես կոչվեց «Արևելյան Անատոլիա»[56]:**

---

[54] Տե՛ս նաև Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, отв. редактор Саакяна, Р., Ер., 1993, с. 17.

[55] **Ծերենց,** Ազգային տեսութիւն. Օսմանեան ինքնակալութիւն, Տաճկահայք եւ Ռուսահայք, .Փորձ. ազգային եւ գրական միամսեայ հանդէս, Տփխիս, 1879, յուլիս եւ օգոստոս, № VII-VIII, էջ 204-205:

[56] Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Եր., 1974, էջ 327:

Թուրքական կեղծ հայեցակարգը ամբողջությամբ յուրացվեց թուրք[57], ադրբեջանցի[58] և արևմտյան[59] հեղինակների կողմից և նույնիսկ շահարկման առարկա դարձավ խորհրդային որոշ մասնագետների (Իգոր Մ. Դիյականով և ուրիշներ) աշխատություններում[60]: Այսպես, “The New Encyclopædia Britanica”-ում նշվում է, որ «Անատոլիա» անվանումն իրենից ներկայացնում է Թուրքիայի ներկայիս հանրապետության ասիական ամբողջ տարածքը, մոտավորապես լեռնային ուղղանկյուն մի երկիր, որը հազարավոր մղոններ երկարությամբ ձգվում է Էգեյան ծովից մինչև Ռուսական Հայաստան և Իրանական Ադրբեջան[61]: Ստացվում է, որ Հայկական բարձրավանդակն արհեստականորեն դուրս է մղվում Անատոլիայի հաշվին:

«Անատոլիա» եզրույթի օգտագործման հակագիտականությունը

Նշենք, որ «Անատոլիա»-ն հունարեն բառ է, որը նշանակում է «Արևելք», կամ «արևածագ»: Սկսած Ք.ա. V-IV դդ. հույներն

---

[57] Ըստ թուրք աշխարհագետ Բեսիմ Դարկոտի Արևելյան Անատոլիան գտնվում է Հյուսիս-Անատոլիական լեռների (իմա՝ Պոնտական- Ա.Հ.) և Հարավ-արևելյան Տավրոսի (իմա՝ Հայկական Տավրոս- Ա.Հ.) միջև: Տե՛ս **Даркот Б.**, География Турции, М., 1959, с.25:

[58] https://www.rizvanhuseynov.com/2013/03/blog-post_9.html.

[59] Այսպես,անգլիացի նշանավոր գիտնականներ, Լոնդոնի համալսարանի պրոֆեսորներ Դեյվիդ Մ. Լանգը և Քրիստոֆեր Ջ. Ուոքըրն իրենց «Հայերը» աշխատության մեջ նշում են. «Հայոց երկիրը...զբաղեցնում է մի ընդարձակ լեռնային տարածք՝ իր մեջ ներառելով **Արևելյան Անատոլիայի** (ընդգծումը մերն է-Ա.Հ.) մեծ մասը: Տե՛ս **Լանգ Դ., Ուոքըր Ք.,** Հայերը, Եր., 1992, էջ 11:

[60] **Дьяконов И.**, Пути и судьбы, “Знания-сила”, М., 1988г., N 9, с. 27.

[61] The New Encyclopædia Britanica in 30 volumes, volume I, Chicago/London/ Toromto/Geneva/ Sydney/Tokyo/Manila/Seoul, 1979, p. 813.

այդպես էին կոչում իրենցից արևելք ընկած փոքրասիական երկրամասը՝ մինչև համանուն թերակղզու աշխարհագրական վերջավորությունը, որը գտնվում է Պոնտական և Տավրոսյան լեռների միջև[62]: Այսինքն՝ «Անատոլիա» եզրույթը պատմաաշխարհագրական տեսանկյունից համապատասխանում է միայն և միայն Փոքր Ասիա թերակղզուն: Եվ քանի որ Փոքր Ասիան գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհից արևմուտք, ուստի «Անատոլիա» անվան վարչաքաղաքական և քարտեզագրական կիրառումը չի կարող տեղավորվել Փոքր Ասիայի սահմաններից դուրս[63]: Այդ առիթով ռուս հետազոտող Իվան Ռատցիգերը նշում է. «Ներկայումս թուրքական և ադրբեջանական պատմաբանները խուսափում են ոչ միայն օգտագործել այդ տեղանունը (խոսքը՝ «Հայկական բարձրավանդակ» (լեռնաշխարհ) եզրույթի մասին է - Ա. Հ.) այլև՝ նույնիսկ հիշատակել դրա գոյության մասին: Ընթացք տրվեց իր անհեթեթությամբ ինչ-որ մի ֆանտաստիկ «արևելյան Անատոլիա» հասկացությանը, ինչը, հասկանալի է, թուրքական հայտնագործություն է: Եվ քանի որ «Անատոլիա» նշանակում է «արևելք», ըստ հեղինակի «հնարովի «արևելյան Անատոլիա»-ն կարելի է թարգմանել «արևելյան Արևելաստան» (“восточная Востокия”)… մնում է ենթադրել, որ գոյություն ունեն «հարավային Արևելաս-տան», «հյուսիսային Արևելաստան», և ո՞վ գիտի «արևմտյան Արևելաստան»: Հետաքրքիր է, ինչպիսի՞ն կլինի թուրք հետազո-տողների արձագանքը, եթե նրանց երկիրը…առաջարկեն անվանել «Քառա-Արևելաստան»

---

[62] «Անադոլու» ձևով էր կոչվում նաև Օսմանյան կայսրության հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվող նահանգը՝ Քյոթահիա կենտրոնով:

[63] Տե՛ս **Դանիելյան Է.**, Հայաստանն ու հայկական տեղանունները. Հայոց բնապատմական միջավայրի պաշտպանության գիտական առաջադրանքը, «ՎԷմ», 2009թ., թիվ 1(26), էջ 14:

(“Четверо-Востокией”) կամ «Եռա-Արևելաստան» (“Тетра-Востокией”), կամ ուղղակի՝ « Արևելաստան » (“Востокией”)»[64]:

Այդ ամենի նպատակը, ինչպես գերմանացի մեծանուն արևելագետ և հայագետ Յոզեֆ Մարկվարտն է նկատում իր՝ «Պարսկահայք նահանգը» պատմատեղագրական ուսումնասիրության մեջ «Հայաստանն այդպես են կոչում ներկա պատերազմում (խոսքը՝ Առաջին աշխարհամարտի մասին է – Ա. Հ.), թուրքերը, որոնք վճռական նպատակ ունեն դուրս քշել բնիկ ժողովրդին»[65]:

Արևմտյան Հայաստանին «Արևելյան Անատոլիա» նենգափոխված ձևով կոչելը սխալ է և անհեթեթ թե՛ աշխարհագրական և թե՛ լեզվական իմաստի առումով, ինչու՞, որովհետև՝ ա) Հայկական լեռնաշխարհը բարձրավանդակ է, իսկ Անատոլիան՝ Փոքր Ասիա թերակղզին սարահարթ, բ) Փոքր Ասիան որպես թերակղզի հասնում է մինչև Կիլիկյան և Հայկական Տավրոսի լեռներ և այնտեղից ձգվում դեպի հյուսիս-արևելք, դեպի Սև ծով: Հետևաբար,Փոքր Ասիայից դեպի արևելք ընկած տարածքն արդեն Փոքր Ասիա չէ, դուրս է թերակղզուց: Իսկ Հայկական լեռնաշխարհը երբեք թերակղզու մեջ չի եղել: Հակառակ տրամաբանությամբ եթե առաջնորդվենք Արևելյան Անատոլիա կարող ենք համարել ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհը, այլ նաև Ասորիքը, Միջագետքը, Իրանական բարձրավանդակը և այն ամենը ինչ ընկած է Անատոլիայի արևելքում: գ) Հայկական լեռնաշխարհը, որի տարածքը կազմում է 400000կմ^2, մի փոքր ավելի մեծ է, քան Փոքր Ասիա թերակղզին, որի տարածքը կազմում է 380000կմ^2: Ինչպես կարող

[64] **Ратцигер И.,** “Тетра-Востокиия”, ложь и правда об армянском Геноциде (http://www.regnum.ru/news/1156516.html) с. 28:

[65] **Արզարյան Գ. ,** Յոզեֆ Մարկվարտ (100-ամյակի առթիվ), «Պատմաբանասիրական հանդես», Եր., 1965 թ., թիվ 2 (29), էջ 151:

է մեծը փոքրի մաս կազմել: դ) քանզի անգամ թուրքերենից թարգմանաբար այն ստուգաբանվում է «արևելքի արևելք»:

Հակագիտական է նաև այն «մոտեցումը», երբ Հայկական բաձրավանդակն անվանում են, **Արևելյան կամ Հայաստանի Յայլաներ** («Շարք Յայլալարի», Ermənistan yaylası)[66], **Հայ-քրդական բարձրավանդակ,** իսկ 1847թ. ստեղծված «Քրդստանի էյալեթ» (թրք.՝ Eyâlet-i Kürdistan) վարչամիավորն էլ դիտարկվում է որպես Հայկական լեռնաշխարհից կտրված աշխարհագրական առանձին միավոր:

Ճիշտ է նկատում աշխարհագետ Էվալդ Բանզենը, երբ նշում է, որ «աշխարհագրական առանձին բնությամբ մի Քուրդիստան գոյություն չունի»[67]: Այսինքն, ըստ էության, ոչ միայն այսր, այլև՝ անդրտիգրիսյան լեռնաշխարհը ևս մտնում է Հայկական բարձրավանդակի կազմի մեջ: Իսկ ըստ Վ. Սիվերսի Հայկական լեռնաշխարհի մեջ են մտնում նույնիսկ Թավրիզը, Տրապիզոնը, Բաթումը, Աստարան և Լենքորանը[68]:

Անընդունելի են նաև Անդրկովկաս-Այսրկովկաս[69] Կով-

---

[66] Азербайджанская советская энциклопедия, том IV, Баку, 1980, с. 82.

[67] **Լեո,** Հայ հայրենիքը, Թիֆլիզ, 1915, էջ 9:

[68] Տե՛ս **Сиверс В.,** Всемирная география [В 8 т.], Кн. 2, Азия. географическое, геологическое, графическое описаніе, / Пер. с нем.. Генкеля Г., под ред. Краснова А., СПБ, 1908, с. 171.

[69] Անդրկովկաս-Այսրկովկաս եզրույթը, որն առաջացել է XVIII դ., խորհրդային տարիներին հասկացվում էր որպես Կովկասյան պարանոցի մի մասը Կովկասյան գլխավոր ջրբաժանից մինչև ԽՍՀՄ պետական սահմանը Թուրքիայի և Իրանի հետ՝ 186,1 հազ կմ^2 տարածքով: Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, էջ 396: Ըստ Ստ. Լիսիցյանի Անդրկովկասի տարածքը կազմել է 185,128 կմ^2: Տե՛ս

կասյան Հայաստան, Հարավային Կովկաս[70], **Ջավախք-Հայկական լեռնաշխարհ**[71] ձևակերպումները:

Եզրակացություն

Հայկական բարձրավանդակի տարածքի մեծ մասն այսօր գտնվում է Թուրքիայի, իսկ առանձին հատվածներ՝ Հայաստանի, Վրաստանի, Իրանի և Ադրբեջանի կազմի մեջ: Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում է Հայկական բարձրավանդակի հյուսիս-արևելյան մասում և կազմում է Հայկական բարձրավանդակի ողջ տարածքի 1/14 մասը:

Հայկական բարձրավանդակը հայ ժողովրդի բնօրրանն է, որի հետ են կապված հայ ժողովրդի պատմական անցյալի հիմնական դրվագները: Այն, ինչպես Դավիթ Բաբայանն է նկատում «… մինչ օրս հանդիսանում է ոգեշնչման աղբյուր, որը մշտապես հոգևոր ուժեր է սնուցում հայությանը, ինչն արդեն հարյուրամյակներ ի վեր մեր ժողովրդին թույլ է տալիս գոյատևել այսքան

Լիսիցյան Ստ., ՀԽՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, դեմոգրաֆիայով, Եր., 1940, էջ 8: Իրականում Հայկական լեռնաշխարհի այն մասը, որ գտնվում էր ԽՍՀՄ-ի տարածքում պայմանականորեն կոչվում էր Անդրկովկասյան բարձրավանդակ և զբաղեցնում էր ՀԽՍՀ-ի ամբողջ տարածքը, Վրացական ԽՍՀ-ի հարավային և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի արևմտյան շրջանները: Տե՛ս Большая советская энциклопедия, т. 2, третье издание, М., 1970, с. 249, т. 2, четвертое издание, Москва, 2005, նաև Տե՛ս Большая Российская энциклопедия, т. 2, М., 2005, с. 261., նաև http://megabook.ru/article/%D0%90%D1%80%D0%BC%D1%8F%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5%20%D0%BD%D0%B0%D0%B 3%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B5.

[70] Ըստ Սեն-Մարտենի Հարավային Կովկաս ասելով պետք է հասկանալ Կուրի արևմտյան ափից՝ Ախալցխայի մոտակայքից մինչև Կուրի արևելյան շրջաններ ընկած աշխարհագրական տարածքը: Տե՛ս, **Saint-Martin J.,** Memoires historiques et geographiques sur l'Armenie, Suivis du texte Armenien de L'histoire des princes orphelians, t. I, Nabu Press, 2012, p. 46.

[71] Տե՛ս **Гвоздецкий Н., Голубчиков Ю.**, Природа мира: Горы, М., 1987, с. 114.

բարդ շրջապատում, հաղթահարել անհաղթահարելի թվացող խոչընդոտները: Էներգիայի այդպիսի աղբյուրը ոչ ներդաշնակ շահամիտումներ է առաջ բերում հայ ժողովրդի մոտ, առանց որի պարզապես անհնար է հավասարակշռություն պահպանել… առավել ուժեղ հարևանների հետ…»[72]:

Հայկական բարձրավանդակը առաջավորասիական արմենոիդ մարդաբանական տեսակի, հնդևրոպական լեզուների տրոհման և մարդկային քաղաքակրթության հնագույն օջախներից է: Նրա տարածքը հանդիսանում է երկրագործության ծագման, բույսերի աճեցման, մետաղամշակության զարգացման, ձիաբուծության և աստղագիտության հնագույն կենտրոններից մեկը:

Հայկական բարձրավանդակի աշխարհագրական դիրքն իր ազդեցությունն է թողել հայ ժողովրդի ազգային հոգեբանության, բնավորության և քաղաքակրթության պատմության վրա[73]: Մի կողմից այն նպաստել է հայկական զանազան ցեղերի միանալուն և մեկ ազգ կազմելուն, մյուս կողմից, ազգը բաժանել է զանազան հատվածների և հիմք դարձել Հայաստանի քաղաքական կյանքի հեղհեղուկ վիճակին, մանր իշխանությունների, անմիաբանության առաջացմանն ու խանգարել միասնական կենտ-

---

[72] **Բաբայան Դ.,** Հայկական լեռնաշխարհի տեղն ու դերը Աստվածաշնչյան աշխարհաքաղաքականության մեջ, Եր., 2005, էջ 36:

[73] Չպետք է գերագնահատել աշխարհագրական միջավայրի դերը հասարակության զարգացման գործում, որը հայտնի է «աշխարհագրական դետերմինիզմ» անունով: Եթե մարդկության պատմության վաղ շրջանում աշխարհագրական գործոնն ունեցել է բացառիկ կարևոր նշանակություն, ապա հետագայում՝ գիտության և տեխնիկայի բուռն զարգացման պայմաններում, դրա ազդեցությունը հետզհետե նվազել է, քանի որ մարդը վերափոխվելով, փոփոխել է նաև իրեն շրջապատող աշխարհագրական միջավայրը:

րոնաձիգ ուժեղ պետության ստեղծմանը, իսկ ուժեղ պետության բացակայությունն էլ իր հերթին բացասաբար է անդրադարձել երկրի պաշտպանունակության վրա և դուռ բացել արտաքին թշնամիների առջև:

Այսպիսով, «Հայկական բարձրավանդակ» եզրույթը բացարձակապես գիտական է և դրա կիրառումն ու հանրայնացումը Հայոց պատմության դասագործընթացում խիստ հրատապ է ոչ միայն գիտական բարեխղճության և անաչառության տեսանկյունից, այլև հայրենական պատմությունը անաղարտ պահելու և այն հաջորդ սերունդներին փոխանցելու անհրաժեշտությունից ելնելով:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

1. Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1972:
2. Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության արխիվի տեղեկագիր մատյան. Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարան, հատոր Ա, արխիվի թվայնացումն ու նախնական ցուցակագրումն իրականացրել են Լուսինե Սահակյանը և Անի Սարգսյանը, աշխատասիրեցին Լուսինե Սահակյանը, Անի Ոսկանյանը, Անի Սարգսյանը, առաջաբանը՝ Լուսինե Սահակյանի, Երևան, «Լուսակն», 2024:

Հուշեր

1. **Де Hогалес Р.**, Четыре года под полумесяцем, Москва, “Русский Вестник”, 2006:

Ուսումնասիրություններ

1. **Ահարոնեան Ա., Նուպար Պ.,** Հայկական հարցը խաղաղութեան ժողովին առջեւ, Բոստոն, «Հայրենիք», 1919:
2. **Ալիշան Ղ.**, Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վէնետիկ, «Ս. Ղազար» 1855:
3. **Բաբայան Դ.,** Հայկական լեռնաշխարհի տեղն ու դերը Աստվածաշնչյան աշխարհաքաղաքականության մեջ, Երևան, «Ամարաս», 2005:
4. **Գաբրիելյան Հ. Կ.**, Հայկական լեռնաշխարհ. ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, «ԵՊՀ», 2000:
5. **Դերկոմս Պրայս Ճ.,** Անգղիական կառավարութեան կապոյտ գիրքը հայկական Մեծ Եղեռնի մասին (1915-1916), Կ. Պոլիս, տպ. Օ. Արզուման, 1919:
6. **Ինճիճեան հ. Ղ. վրպ.**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ և Ամէրիկոյ, մասն Առաջին, Ասիա, հատոր Ա, Վէնէտիկ, «Ս. Ղազար», 1806:
7. **Լանգ Դ. Մ., Ուոքըր Ք. Ռւ.,** Հայերը, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1992:
8. **Լինչ Հ. Ֆ. Պ.**, Հայաստան. ուղեւորութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ, Կ. Պոլիս, «տպագրատուն Ռ. Սագաեան», 1913:
9. **Լիսիցյան Ստ.**, ՀԽՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, դեմոգրաֆիայով, Երևան, «Հայպետհրատ», 1940:

10. **Հակոբյան Թ. Խ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), Երևան, «Միտք», 1968:
11. **Լեո,** Հայ հայրենիքը, Թիֆլիզ, «տպարան Ն. Աղանեանի», 1915:
12. **Մեսրոպ Գէորգ**, Հայաստան, աշխարհագրական, պատմական, ցեղագրական, վիճակագրական եւ մշակութային տեսակէտներով, Կ. Պոլիս, «տպ. Օ. Արզուման», 1919:
13. **Պապէեան Հ. Գ.,** Աշխարհագրութիւն Հայաստանի, Փարիզ, «տպագրատուն Տէր- Հակոբեան», 1933:
14. **Ռէկլիւ Է.**, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը, Ուրմիա լիճը եւ Առաջաւոր Ասիա, Վաղարշապատ, «տպ. ս. Էջմիածին», 1891:
15. **Սամուելյան Խ.,** Հին Հայաստանի կուլտուրան. պատմական ակնարկներ, առաջին հատոր, քարեդար, Յերևան, Արմֆան, 1931:
16. **Վեհունի Ա.**, Հայկական լեռնաշխարհի երկրաբանությունը և ընդերքի հարստությունները, Երևան, «ԵՊՀ», 2001:
17. **Տէվէճեան Հր.,** Աշխարհագրութիւն Հայաստանի. Պատմական Հայաստան, արդի Հայաստան եւ Կիլիկիա, Հալէպ, «տպագրատուն Տէր-Սահակեան», 1934:
18. **Քաջունի հ. Մ. վրդ.**, Աշխարհագրութիւն հին եւ նոր Հայաստանեայց դպրատանց տղայոց համար, Վենետիկ, «տպարան Մխիթարեան», 1857:
19. **Քոսյան Ա. Վ., Գրեկյան Ե. Հ.,** Հայկական լեռնաշխարհի միջավայրային պատմությունը, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատարակչություն, 2024:

20. **Александровская Н.В., Ерамов Р.А., Игнатьев Г.М.,** Физическая география частей света. Под редакцией А.М.Рябчикова, Москва, Высшая школа, 1963.
21. **Бальян С.П.,** Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаимляющих областей, Ереван, Изд. Ереванск. ун-та, 1969.
22. **Бондарский М. С.** Словарь географических названий, Москва, Учпедгиз, 1954.
23. **Гвоздецкий Н.А., Голубчиков Ю.Н.**, Природа мира: Горы, Москва, Мысль, 1987.
24. **Даркот Б.**, География Турции, Москва, Изд. иностр. литер., 1959.
25. **Зограбян Л. Н.,** Орография Армянского нагорья (опыт орографического анализа морфоструктуры), Ереван, Изд. АН. Арм ССР, 1979.
26. **Исаченко А. Г., Шляпников А. А.,** Ландшафты, Москва, "Мысль", 1989.
27. **Матвеев С.Н.,** Турция (Азиатская часть-Анатолия), физико-географическое описание, Москва-Ленинград, Изд. Акад. наук СССР в Москве, 1946.
28. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, отв. редактор Р.Г.Саакян, Ереван, Изд. НАН Армении, 1993.
29. **Риттер К.,** Землеведение Азии, Санкт-Петербургъ, тип. Имп. Акад. наук, 1856.
30. **Сиверс В.,** Всемирная география "Азия". географическое, геологическое, графическое описаніе, СПБ, Т-во «Просвещение», 1908.

31. **Шукин И. и Шукина А.**, Очерк Армянского нагорья, Москва, 1927.
32. **Humboldt A. von**, Asie Centrale, tom I: Recherches sur les Chaines de Montagnes Et la Climatologie Comparee (Classic Reprint), Forgotten books, 2017.
33. **Uras Esat,** Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik, 1950.
34. **Yuksel A.,** Dogu KaradenizArastumalart, Istanbul, Kitabevi, 2005.

Գիտական հոդվածներ

1. **Աբգարյան Գ.,** Յոզեֆ Մարկվարտ (Մահվան 100-ամյակի առթիվ), «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 1965, թիվ 2, էջ 149-156:
2. **Ավետիսյան Կ.,** Հայկական բարձրավանդակ և Արևելյան Հայաստան հասկացությունները և նրանց ոչ ճիշտ գործածումը մի շարք հեղինակների մոտ, «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1950, թիվ 7, էջ 89-91:
3. **Գաբրիելյան Հ.,** Հայք, Հայաստան, Հայկական լեռնաշխարհ, «Երեկոյան Երևան», 1989թ. մարտի 13, էջ 4:
4. **Դանիելյան Է.Լ.**, Հայաստանն ու հայկական տեղանունները. Հայոց բնապատմական միջավայրի պաշտպանության գիտական առաջադրանքը, «Վէմ», 2009թ., թիվ 1(26), էջ 9-25:
5. **Լիսիցեան Լ.,** Հայաստանը ֆիզիկական տեսակետով, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի» գիրք Ա եւ Բ, Երեւան, 1921-1922, էջ 234-243:

6. Ծերենց, Ազգային տեսութիւն. Օսմանեան ինքնակալութիւն, տաճկահայք եւ ռուսահայք, «Փորձ». ազգային եւ գրականական միամսեայ հանդէս, Տփխիս, 1879, № VII-VIII, հուլիս եւ օգոստոս, էջ 200-211:
7. **Մելքոնյան Ռ.,** Տեղանունների փոփոխությունը որպես թուրքացման քաղաքականություն, 21-րդ դար, Երևան, 2009, թիվ 6 (28), էջ 30-37:
8. **Շիրինյան Գ.Թ.,** Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկաաշխարհագրական սահմանների ճշգրտումը, ՀՀ ԳԱԱ Տեղեկագիր. «Գիտություններ Երկրի մասին», Երևան, 2000թ., թիվ 1-2, էջ 127:
9. **Абихъ Г.,** Геологія Армянскаго нагорья, западная часть, орфографическое и геологическое описаніе, “Записки кавказскаго отдела императорскаго русскаго Географическаго общества”, Пятигорскъ, тип. А.М. Мануйлова, 1899, книжка 21, восточная часть, книжка 23, Пятигорскъ, тип. А.М. Мануйлова, 1902.
35. **Гукасов А.**, Основные черты строенія Армянскаго нагорья, съ картой, “Записки кавказакого отделения Русского Географического общества”, книжка 22, выпускъ 1. Тифлись, Тип. К. П. Козловского, 1901.
10. **Гукасов А.**, “Основные черты строения Армянского нагорья “Записки кавказакого отделения Русского Географического общества, книжка 22, выпускъ 1, Тифлись, Тип. К. П. Козловского, 1901,
11. **Гурко-Кряжин В.**, Прошлое и настоящее советской Армении, Москва, «Новый Восток», 1927, кн. 16-17.

12. **Дьяконов И. М.**, Пути и судьбы, “Знания-сила”, Москва, 1988г., N 9, с. 24-30.
13. **Освальдь Ф. Ф.,** Къ исторіи тектоническаго развитія Армянскаго нагорья, Записки Кавказскаго отдела императорскаго Русскаго географическаго общества, книжка XXIX, выпускь 2-й, Тифлись, 1916, с.1.
14. Bulletin de la Société d’Anthropologie de, Bruxelles, French Edition, 1888-1889.
15. **Saint-Martin J.A.,** Memoires historiques et geographiques sur l’Armenie, Suivis du texte Armenien de L’histoire des princes orphelians, t. I, Nabu Press, 2012.

Հանրագիտարաններ

1. **Առաքելեան Հ.**, Հանրագիտական բառարան, բաղկացած երկու հատորից, հատոր I, Ա-Ն, Թիֆլիս, տպարան «ԷՊՕԽԱ», 1915:
2. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի հատուկ գիտական խմբագրություն, 1974:
3. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 12, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1986:
4. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 13, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1987:
5. Азербайджанская советская энциклопедия, том IV. Баку: Кызыл Шарг, 1980.

6. Большая Российская энциклопедия, т. 2, Москва, “Большая российская энциклопедия”, 2005.
7. Большая советская энциклопедия, т. 2, третье издание, Москва, Советская Энциклопедия, 1970,
8. Большая советская энциклопедия, т. 2, т. 2, четвертое издание, Москва, Советская Энциклопедия, 2005.
9. Энциклопедическій словарь, Энциклопедическій словарь под редакціей проф. И.Е. Андреевскаго, том II, издател. Ф.А. Брокгаузь (Лейпцигъ), И.А. Ефронъ (С.-Петербургъ), СПб., 1890–1907.
10. The New Encyclopædia Britannica in 30 volumes, volume I, Chicago/London/Toronto/Geneva/Sydney/Tokyo/Manila/Seoul, Publisher Britannica,1979.

Բառարաններ

1. **Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ.**, **Բարսեղյան Հ.Խ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, չորս հատորով, հ.3 (Կ-Ն), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1991:
2. Энциклопедическій словарь под редакціей проф. И.Е. Андреевскаго, том II, издател. Ф.А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И.А. Ефронъ (С.-Петербургъ), С.-Петербургъ, 1890.

Քարտեզներ

1. Физико-географический атлас мира, Москва, 1964, с. 16.

Համացանցային նյութեր

1. https://www.britannica.com/place/Armenian-Highland.

2. http://fb.ru/article/231436/armyanskoe-nagore---gornyiy-region-na-severe-peredney-azii-drevnee-gosudarstvo-na-territorii-armyanskogo-nagorya
3. https://www.rizvanhuseynov.com/2013/03/blog-post_9.html.
4. http://megabook.ru/article/%D0%90%D1%80%D0%BC%D1%8F%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5%20%D0 %BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B5.
5. **Ратцигер И.** "Тетра-Востокиия", ложь и правда об армянском Геноциде (http://www.regnum.ru/news/1156516.html).

AVETIS HARUTYUNYAN

THE HISTORICAL-GEOGRAPHICAL PECULIARITIES AND SCIENTIFIC-POLITICAL IMPORTANCE OF THE TERM "ARMENIAN HIGHLAND" IN THE TEACHING OF THE COURSE OF ARMENIAN HISTORY

Summary

The Armenian Plateau, located in the northwestern part of Western Asia, emerged tens of millions of years ago as a result of volcanic, mountainous, and tectonic activity, forming a unique granite-dominated terrain. Covering an area of approximately 400,000 square kilometers, it is the largest and highest volcanic plateau in Western Asia. The Armenian Plateau is characterized by its distinctive relief, significant volcanic activity, notable altitude, and an abundance of rivers and water resources.

Prominent geologists and geographers have described the Armenian Plateau in various terms, reflecting its unique features. The

German geologist Herman Abich referred to it as the "Armenian Highland," Raymond Furon described it as the "Armenian sloping mountain range," the Austrian geologist Eduard Suess called it a "mountain island," and the German geographer Carl Ritter referred to it as "a cool mountain island, rich in air and water."

The Armenian Plateau is the cradle of the Armenian people and a significant site in the anthropology of ancient Asiatic Armenoids. It has served as a center for the divergence of Indo-European languages and human civilization. Additionally, the plateau is one of the world's oldest centers of agriculture, plant cultivation, metallurgy, horse breeding, and astronomy. Its geographical features have profoundly influenced the history, national psychology, character, and civilization of the Armenian people.

Keywords: Armenian Plateau, Herman Abich, "Mountain Island," Carl Ritter, Eastern Anatolia, Raymond Furon, Laurasia, Gondwana, Tethys.

АВЕТИС АРУТЮНЯН

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И НАУЧНО- ПОЛИТИЧЕСКОЕ ВАЖНОСТЬ ТЕРМИНА «АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ» В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ АРМЕНИИ

Резюме

Армянское нагорье, расположенное в северо-западной части Западной Азии, сформировалось десятки и сотни миллионов лет назад. Эта территория возникла в результате вулканической, горной и тектонической активности, представляя собой уникальный

гранитный рельеф. Общая площадь Армянского нагорья составляет около 400 000 кв. км, что делает его самым крупным и высоким вулканическим плато в Передней Азии.

Историко-географические особенности Армянского нагорья включают характерный рельеф, значительное влияние вулканической активности на его поверхность, заметную абсолютную высоту, а также обилие рек и водных ресурсов.

Учитывая эти особенности, выдающийся немецкий геолог Герман Абих назвал Армянское нагорье «Армянским высокогорьем», Раймонд Фюрон охарактеризовал его как «Армянскую пологую горную гряду», австрийский геолог Эдуард Зюс назвал его «горным островом», а немецкий географ Карл Риттер описал как «прохладный горный остров, богатый воздухом и водой».

Армянское нагорье является колыбелью армянского народа, одним из древнейших регионов антропологического развития древних азиатских арменоидов, а также центром расхождения индоевропейских языков и человеческой цивилизации. Эта территория также выступает одним из старейших центров сельского хозяйства, растениеводства, металлургии, коневодства и астрономии. Географическое положение Армянского нагорья оказало значительное влияние на историю, национальную психологию, характер и цивилизацию армянского народа.

Ключевые слова: Армянское нагорье, Герман Абих, «Горный остров», Карл Риттер, Восточная Анатолия, Раймонд Фюрон, Лавразия, Гондвана, Тетис.

ԱՆԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՆԱԻՐԱ ԵՐԿԱՆՅԱՆ,
ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՄԵՋ*

Բանալի բառեր – արհեստական բանականություն, ԱԲ, թվային կրթություն, ժամանակից կրթություն, ԱԲ-ն կրթության մեջ, 21-րդ դարի կրթություն:

Թվային կրթությունը 21-րդ դարի կրթական համակարգի անբաժանելի մասն է դարձել: Արհեստական բանականությունը (ԱԲ) թվային կրթության հզոր գործիքներից մեկն է, որի սրընթաց զարգացումն առաջ է բերում մի շարք հարցեր: Արհեստական բանականությունը հսկա ներուժ ունի դիմագրավելու ժամանակակից կրթության ամենամեծ մարտահրավերներին, այն կարող է նորարարություններ մտցնել ուսումնառության և ուսուցման գործընթացում, ինչպես նաև նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում մինչ 2030 թվականը հասնելու ՄԱԿ-ի Կայուն զարգացման նպատակներին՝ մասնավորապես ԿԶՆ 4-ին՝ Որակյալ կրթությանը[1]:- Սակայն տեխնոլոգիաների սրընթաց զարգացումն անխուսափելիորեն իր հետ բերում է բազմաթիվ ռիսկեր և նոր մարտահրավերներ: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն ձգտում է աջակցել անդամ պետություննե-

* Ընդունվել է տպագրության՝ 19. 02. 2024:

[1]ՄԱԿ-ի ԿԶՆ 4՝ https://sdgs.un.org/goals/goal4 (մուտք՝07. 01. 2025)

րին՝ օգտագործելու արհեստական բանականության տեխնոլոգիական ներուժը մինչև 2030 թվականի կրթության օրակարգն իրականացնելու համար՝ միաժամանակ ապահովելով, որ դրա կիրառումը կրթական համատեքստում հիմնված լինի ներառականության և հավասարության հիմնական սկզբունքների վրա[2]: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից ստեղծված փաստաթղթում[3], որը ստորագրել են անդամ 194 պետությունները 2021 թվականի նոյեմբերին, սահմանված է ԱԲ-ի զարգացման մարդակենտրոն լինելու անհրաժեշտությունը: Կրթության մեջ արհեստական բանականության կիրառման հնարավորությունների մեջ հեռանկարային է համարվում մասնավորապես տարբերակված ուսուցում իրականացնելու հնարավորությունները, ինչպես օրինակ ԱԲ-ի միջոցով վեր հանել սովորողի ուսումնառության լավագույն ռճն ու հասանելի բովանդակությունը, սակայն այստեղ նույնպես ռիսկերի առկայություն կա, քանզի ԱԲ-ի ամբողջական ներգրավումը կրթության մեջ հնարավոր է առաջացնի առավել մեծ անջրպետ տեխնոլոգիաներին հասանելիություն ունեցող և հասանելիություն չունեցող անձանց միջև[4]: Արհեստական բանականության ակտիվ զարգացմանը նպաստում են ոլորտում կատարվող մեծ ներդրումները, որոնք անշուշտ սրընթաց զարգացում են ապահովում և անմիջական ազդեցություն են ունենում կրթության ոլորտի վրա:

[2]ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի անդրադարձը ԱԲ-ին՝ https://www.unesco.org/en/artificiaintelligence (մուտք՝07. 01. 2025)

[3] ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից ընդունված ԱԲ-ն օգտագործման նորմերի մասին փաստաթուղթ՝ https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137 (մուտք՝07. 01. 2025)

[4] ԱԲ-ի ռիսկերի և հնարավորությունների մասին՝ https://www.unesco.org/en/articles/generation-ai-navigating-opportunities-and-risks-artificial-intelligence-education (մուտք՝07. 01. 2025)

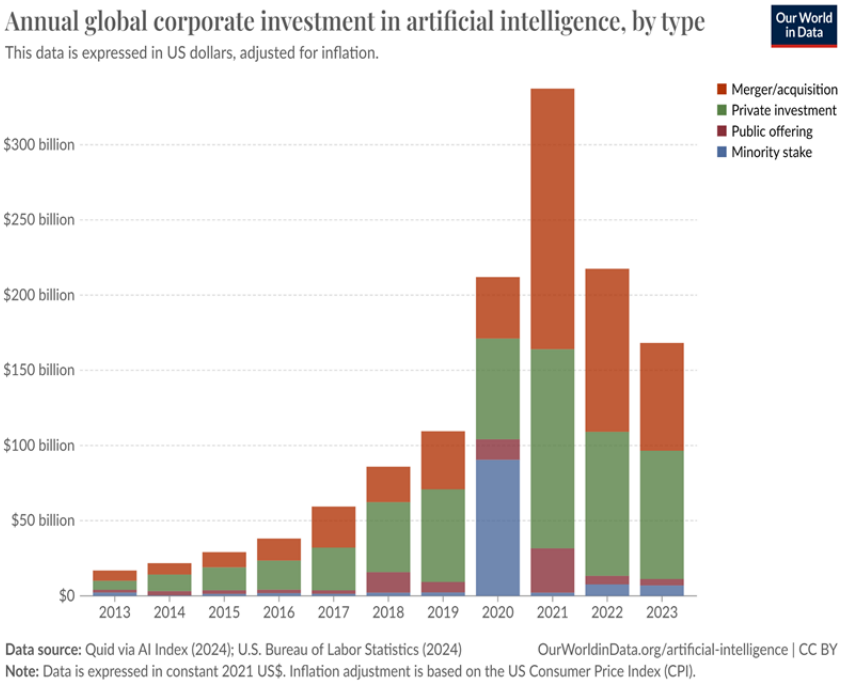

Նկար 1[5]. ԱԲ-ի մեջ կատարվող տարեկան գլոբալ ներդրումնե-րի պատկերը: Արժեքներն արտահայտված են Ամերիկյան դոլարով:

[5] Աղբյուրը՝ "Data Page: Annual global corporate investment in artificial intelligence, by type", part of the following publication: Charlie Giattino, Edouard Mathieu, Veronika Samborska and Max Roser (2023) - "Artificial Intelligence". Data adapted from Quid via AI Index, U.S. Bureau of Labor Statistics. Retrieved from https://ourworldindata.org/grapher/corporate-investment-in-artificial-intelligence-by-type (մուտք՝07. 01. 2025)

Արհեստական բանականության դերը կրթության մեջ

«Արհեստական բանականությունը չպետք է դիտարկել որպես մարդկային փորձառության փոխարինող, այլ որպես մարդկային դատողությունն ու հմտությունները բարելավելու և ընդլայնելու միջոց»[6]:

Վերջին տարիներին ԱԲ-ն ունեցել է հեղափոխական նշանակություն կրթության ոլորտում, քանի որ այն կարողանում է սովորել, մտածել և գործել ինքնուրույն: Այս տեսանկյունից ԱԲ կիրառումը կրթության ոլորտի առաջ մի շարք հնարավորություններ է բացել, զուգահեռ բերելով նաև մարտահրավերներ: Մասնավորապես մարտահրավերային է հեղինակային իրավունքի պահպանման խնդիրը, սովորողների տվյալների պաշտպանությունը և տեղեկույթի վերաձևակերպումը, որը հաճախ կարող է դառնալ ոչ փաստահեն[7]:

Կտրուկ աճել է նաև ԱԲ-ի կողմից տարբեր գործողությունների կատարման կատարողականությունը, ինչն անշուշտ և՛ մտահոգիչ է, և՛ ԱԲ-ի կիրառման նոր հնարավորությունների առանցք է բացում: Նման պատկերը փոխում է աշխատաշուկայում մարդու ինքնաիրացման բևեռները, մարդուց ակնկալելով

[6] Համաշխարհային բանկի կողմից 2024թ. հունվարին հրապարակված «ԱԲ-ն հեղափոխություն կրթության մեջ» զեկույց,էջ 7՝ https://documents1.worldbank.org/curated/en/099734306182493324/pdf/IDU152823b13109c514ebd19c241a289470b6902.pdf (մուտք՝10. 01. 2025)

[7] "Artificial Intelligence and the Future of Teaching and Learning Insights and Recommendations" Insights and Recommendations, Office of Educational technology,May 2023 https://www.ed.gov/sites/ed/files/documents/ai-report/ai-report.pdf (մուտք՝10. 01. 2025)

մի շարք նոր հմտությունների զարգացում, որն էլ անհրաժեշտ է իրականացնել կրթության ոլորտում։

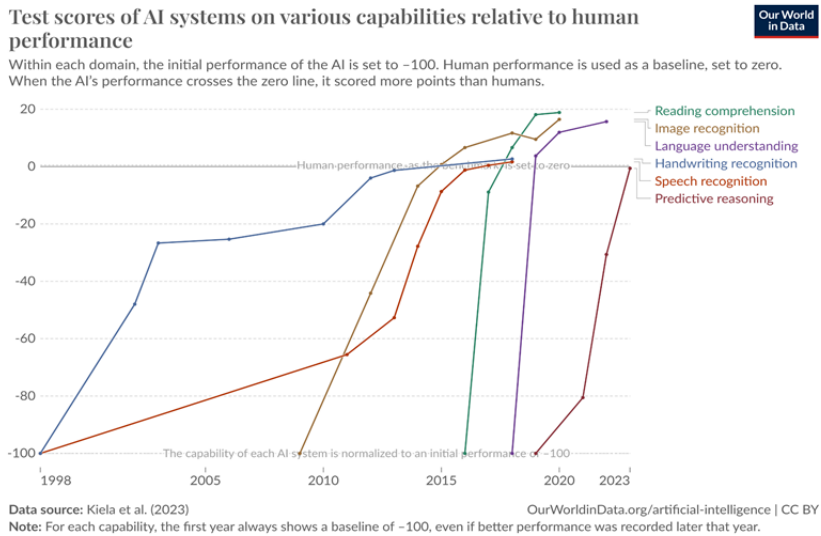

Նկար 2.[8] *ԱԲ-ի և մարդու կատարողականության համեմատման զարգացումը տարբեր գործողություններ կատարելիս։ Որտեղ ԱԲ-ն հատում է 0 կետը նշանակում է, որ առավել պրոդուկտիվ է մարդուց։*

Կրթության առաջ բացված հնարավորություններից է նաև հարուստ բովանդակության մեկտեղումը, քանզի այսօր արհեստական բանականության կիրառմամբ հնարավոր է հասանելիություն ունենալ և օգտագործել բաց հարթակներում ներդրված

[8] Աղբյուրը՝ "Data Page: Test scores of AI systems on various capabilities relative to human performance", part of the following publication: Charlie Giattino, Edouard Mathieu, Veronika Samborska and Max Roser (2023) - "Artificial Intelligence". Data adapted from Kiela et al.. Retrieved from https://ourworldindata.org/grapher/test-scores-ai-capabilities-relative-human-performance (մուտք՝ 10. 01. 25թ.):

ամբողջական տեղեկույթը, զտել այն, վեր հանել առաջնայինն ու երկրորդականը, որևէ նյութի վերաբերյալ ստեղծել անհրաժեշտ աղբյուրների ցանկ։ Արհեստական բանականության գործիքների հնարավորությունների ընդլայնումը կարող է նպաստել սովորողների մոտիվացայի աճին, սակայն այստեղ զուգորդվում է քննադատական մտածողության զարգացման անհրաժեշտությունը տեղեկույթի ընկալման և վերլուծման համար։ Հասարակագիտական առարկաների շրջանակում արհեստական բանականության ընձեռած հնարավորությունները զարգացման ակտիվ փուլում են, ուստի զարգացումներին անմասն չմնալը և ԱԲ-ն կիրառելու հնարներին տիրապետելը դարձել է այսօրվա մարտահրավերներից մեկը, ոչ միայն սովորողների, այլև դասավանդողների համար։

Սա նշանակում է, որ արհեստական բանականությունն ունի մեծ քանակությամբ տվյալներ վերցնելու, դրանք մշակելու և որոշումներ կայացնելու ունակություն։ Այն կարող է կատարել այնպիսի առաջադրանքներ, որոնք սովորաբար պահանջում են մարդկային խելամտություն, ինչպիսիք են օրինակների ճանաչումը, համեմատությունները, վերլուծությունները, եզրակացություններ կատարելը, տվյալների հիման վրա որոշումներ կայացնելը և այլն։ Կրթության մեջ ԱԲ տեխնոլոգիաները կարող են օգտագործվել տարբեր նպատակներով.

1. **Բովանդակության մշակում՝** Արհեստական բանականության մի շարք գործիքներ համապատասխան բովանդակության դեպքում կարող են կազմել տեքստեր, առաջադրանքներ, իրավիճակային հարցեր։ Սովորողները կարող են իրենց ունեցած գիտելիքի վրա կառուցել նորը։

2. **Անհատականացված ուսուցում**՝ ԱԲ-ն կարող է գնահատել յուրաքանչյուր սովորողի կարիքները և տրամադրել անհատականացված ուսումնական պլաններ՝ հարմարեցնելով բովանդակությունը սովորողների կարողություններին ու հմտություններին համապատասխան։
3. **Ինտերակտիվ և վիրտուալ ուսուցում**՝ վիրտուալ իրականություն (VR)։ Այս տեխնոլոգիաները հնարավորություն են տալիս սովորողներին այցելել պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններ, որոնք ժամանակային առումով անհասանելի են։ ԱԲ-ի հիմքով լուծումների մեջ կարող են վերակառուցել պատմական իրադարձությունները և թույլ տալ ուսանողներին մուտք գործել անցյալի աշխարհը՝ ամրապնդելով իրենց պատմական գիտելիքները։ Այդպիսի ռեսուրսները ոչ միայն դյուրացնում են դասերի ընկալումը, այլև ավելացնում են դասավանդման հետաքրքրությունը։
4. **Գնահատման ավտոմատացում**՝ ԱԲ տեխնոլոգիաները կարող են ապահովել տարբեր գործընթացների ավտոմատացում՝ ստուգելով առաջադրանքներ ու թեստեր։
5. **Ուսումնական ռեսուրսների մշակում**՝ ԱԲ-ի միջոցով հնարավոր է ստեղծել կրթական բովանդակություն, ինտերակտիվ առաջադրանքներ, թեստեր, խնդիրներ, նախագծային և գործնական աշխատանքների մոդելներ։
6. **Ինքնուսուցում**՝ ԱԲ-ն կարող է վերլուծել սովորողի կարիքները, նախասիրությունները և առաջընթացը՝ առաջարկելով կարճաժամկետ և երկարաժամկետ անհատական ուսումնական ծրագրեր։

7. **Տվյալների վերլուծություն**՝ ԱԲ-ի կիրառումը պատմական գիտությունների մեջ հնարավորություն է տալիս կատարել վիճակագրական տվյալների վերլուծություն՝ թույլ տալով գտնել նորանոր կապեր և ավելի խորը հասկանալ դրանց ազդեցությունը տարբեր գործընթացներում:

Կրթության մեջ արհեստական բանականության կիրառման հնարավորությունների շրջանակի ընդլայնումն անխուսափելի է, ուստի կրթության բոլոր աստիճաններում անհրաժեշտ է ներդնել համապատասխան գործիքակազմ, որպեսզի կրթության բոլոր աստիճանների շահառուները կարողանան զարգացնել իրենց թվային հմտությունները՝ արդյունավետորեն օգտագործելով արհեստական բանականության ընձեռած հնարավորությունները:

Արհեստական բանականությունը որպես հասարակագիտական առարկաների դասավանդման ժամանակակից գործիք

Ժամանակակից կրթական համակարգում անընդմեջ տեղի ունեցող տեխնոլոգիական նորարարությունները դառնում են ավելի ու ավելի կարևոր: Այն հնարավորություն է տալիս ուսուցիչներին և սովորողներին ուսումնասիրել տարբեր իրադարձությունները նոր ձևաչափերով և նոր մոտեցումներով: Արհեստական բանականությունը կարող է օգնել սովորողներին վերապրել պատմական ժամանակաշրջանը, ուսումնասիրել մշակութային և հասարակական փոփոխությունները, մոդելավորել տարբեր պատմական իրադարձություններ, կատարել սոցիալական ուսումնասիրություններ, ճամփորդել ժամանակի և տարածության մեջ: Թվային տեխնոլոգիաների զարգացմանը զուգահեռ հասա-

րակագիտական առարկաների դասավանդման մեջ ԱԲ կիրառումը կարող է ունենալ մեծ նշանակություն՝ անցյալը նորովի հետազոտելու, վերլուծելու, ըմբռնելու համար: Արհեստական բանականության որոշ նախագծեր հեղափոխում են ավանդական ուսուցման մեթոդները և կարող են զգալիորեն վերափոխել սովորողների ըմբռնումը: ԱԲ մի շարք տեխնոլոգիաներ ներկայումս հնարավորություն են տալիս վերծանել հին տեքստեր, վերաստեղծել պատմական միջավայրեր, վերականգնել պատմական հուշարձաններ, վերականգնել պատմական փաստաթղթեր, վերլուծել տարբեր տվյալներ՝ բացահայտելով պատմությունը տարբեր տեսանկյուններից և այլն:

Ժամանակակից կրթական համակարգում անընդմեջ տեղի ունեցող տեխնոլոգիական նորարարությունները մշտապես փոփոխում են ուսուցման ավանդական մեթոդները և մոտեցումները: Արհեստական բանականության տեխնոլոգիաների կիրառումը հնարավորություն է ընձեռում նորովի մոտենալ պատմության դասավադմանը: Պատմություն առարկան մշտապես համարվել է գիտելիքի վրա հիմնված դասընթաց, սակայն այսօր արհեստական բանականության զարգացումով պայմանավորված այն կարող է դառնալ ավելի ինտերակտիվ, հետաքրքիր և արդյունավետ՝ բարձրացնելով սովորողների մոտիվացիան, ապահովելով տարբերակված ուսուցում, ներառականություն, միաժամանակ զարգացնելով հետազոտական և վերլուծական մտածողությունը՝ համադրելով փաստեր, տեքստեր, պատկերներ՝ օժանդակելով սովորողներին ուսումնասիրել պատմության տարբեր տեսանկյուններ: Արհեստական բանականության նկատմամբ քննադա-

տական մոտեցում զարգացնելը կարևոր է ԱԲ հետ բովանդակալից աշխատելու համար[9]:

Ինտերակտիվ ուսուցում. ԱԲ կիրառմամբ ուսուցիչները կարող են ավելի արդյունավետ ներկայացնել պատմական փաստերը՝ կիրառելով վիրտուալ իրականության (VR) տեխնոլոգիաներ, որոնք հնարավորություն են տալիս սովորողներին «ճամփորդել» ժամանակի միջով և ուսումնասիրել պատմական իրադարձությունները «առաջին դեմքից»:

Անհատականացված ուսուցում. ԱԲ-ն օգնում է դասընթացները հարմարեցնել յուրաքանչյուր սովորողի կարիքներին՝ հաշվի առնելով նրանց անհատական առանձնահատկությունները և կարիքները:

Մոտիվացիայի բարձրացում. ԱԲ-ն կարող է ստեղծել ինտերակտիվ և ներգրավող ուսումնական փորձառություններ, որոնք խթանում են աշակերտների հետաքրքրությունը:

Հետազոտական հմտությունների զարգացում. ԱԲ գործիքները կարող են օգնել աշակերտներին ավելի արդյունավետ որոնել, վերլուծել և մեկնաբանել պատմական տվյալները, կազմել վիճակագրական տվյալներ, վերլուծել և համեմատել դրանք:

Կրթության մատչելիություն. ԱԲ կարող է հեշտացնել հեռավար ուսուցումը և ապահովել կրթական ռեսուրսների հասանելիությունը տարբեր աշխարհագրական վայրերում:

Ուսուցչի աշխատանքի արդյունավետության բարելավում. ԱԲ-ն կարող է օգնել ուսուցիչներին հեշտացնել որոշ վարչական աշխատանքներ՝ թույլ տալով նրանց ավելի շատ ժամանակ

[9] ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից մշակված ԱԲ իրավասությունների շրջանակը սովորողների համար՝ https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391105 (մուտք՝ 10. 01. 25թ.)

հատկացնել սեփական մասնագիտական զարգացման վրա: ԱԲ մի շարք գործիքներ ուսուցիչներին հնարավորություն են տալիս պարզեցնել առաջադրանքները, խնայել ժամանակը և ավելի շատ կենտրոնանալ սովորողների ներգրավվածությունը խթանելու վրա:

Ներառականության ապահովում. ԱԲ կարող է օգնել հարմարեցնել ուսումնական նյութերը տարբեր կարողություններ ունեցող աշակերտների համար՝ ապահովելով ավելի ներառական կրթական միջավայր:

Արհեստական բանականության կիրառման հիմնական ուղղությունները պատմական հետազոտություններում

• Պատմական տվյալների մշակում • Հին տեքստերի վերլուծություն • Պատմական փաստաթղթերի մշակում • Հին ձեռագրերի և վնասված տեքստերի վերծանում և վերականգնում • Հին փաստաթղթերի և արտեֆակտ թվային	• 3D մոդելավորում հնագիտական գտածոների համար • Վնասված արտեֆակտների վերականգնում թվային տեխնոլոգիաների միջոցով • Վիրտուալ իրականության մոդելներ ստեղծում • Հնագույն կառույցների 3D վերակազմում	• Հին քարտեզների թվայնացում և վերլուծություն • Բնակավայրերի և առևտրային ուղիների վերակազմում, անցյալի մարդկանց առօրյայի վիրտուալ պատկերում:

արխիվացում		

Վերջին ժամանակներում մի շարք հետազոտողներ փորձում են արհեստական բանականությունը օգտագործել վնասված ձեռագրեր, արձանագրություններ, տեքստեր վերծանելու համար:[10]

Պատմության դասավանդման մեջ արհեստական բանականության կիրառումը ոչ միայն բարձրացնում է ուսումնառության արդյունքները, այլևս սովորողներին պատրաստում է ապագայի, որտեղ թվային գրագիտությունը կարևոր նշանակություն կունենա: Բայց, կարևոր է նկատի ունենալ, որ ԱԲ-ն պետք է հանդես գա որպես ուսումնական գործընթացի օժանդակ միջոց և ոչ թե փոխարինի ավանդական մեթոդներին: Մանկավարժները պետք է ապահովեն հավասարակշռություն ԱԲ կիրառման և դասավանդման այլ մեթոդների միջև: Չնայած այն հանգամանքին, որ արհեստական բանականությունը (ԱԲ) հեղափոխություն է առաջացրել կրթության ոլորտում՝ փոխելով ուսուցման և դասավանդման ձևերը, շարունակելով աճել՝ բարելավելով արդյունավետությունը և պարզեցնելով մինչ այժմ գոյություն ունեցող մի շարք գործընթացներ, այնուամենայնիվ այս բոլոր տեխնոլոգիաների զարգացման հետ մեկտեղ կրթության ոլորտին անհրաժեշտ են դասավանդողներ, ովքեր կբարելավեն ուսուցման գործընթացը, համարժեք կքայլեն այդ փոփոխությունների հետ:

[10] Օրինակ՝ https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0249769 (մուտք՝ 10. 01. 25թ.):

Արհեստական բանականությունը ակադեմիական միջավայրում

Հաշվի առնելով կրթության մեջ արհեստական բանականության լայն տարածումը ակադեմիական միջավայրում հանդիպող մարտահրավերային խնդիրներից մեկը գիտական կամ հետազոտական աշխատանքների գրագողության մակարդակի վերահսկումն է: Այս առումով ակադեմիական միջավայրում վերջին տարիներին փորձում են տարբերակներ գտնել ակադեմիական աշխատանքների գրագողության մակարդակի վերահսկման, ԱԲ-ի օգնությամբ գեներացված աշխատանքների բացահայտման ուղղությամբ[11]: Արդյունքում բազմաթիվ նշանավոր համալսարաններ, արդեն մշակել են նորմատիվային փաստաթղթեր[12], որտեղ նկարագրում են ԱԲ-ի կիրառման հնարավորությունները, սահմանաչափը և աշխատանքներում նշելու ձևաչափերը[13]: Այս առումով առաջնահերթություն է դառնում կարծես, նաև հայաստանյան կրթական միջավայրում որոշակի նորմերի ներդրման անհրաժեշտությունը, քանզի այս առումով դեռևս հստակեցումներ չկան, սակայն մի շարք ԱԲ գործիքներ[44], որոնք աշխատում են տեքստային տվյալների հետ այսօր, արդեն բավականին արդյունավետ գեներացնում են նաև հայալեզու բովանդակություն:

---

[11] Hutson, J. (2024). Rethinking Plagiarism in the Era of Generative AI. Journal of Intelligent Communication, 3(2), 20–31. https://doi.org/10.54963/jic.v4i1.220 (մուտք՝ 10. 01. 25թ.):

[12] New Guidance on Teaching Writing in the Age of AI. Harvard Writing Project. Available online: https://writingproject.fas.harvard.edu/news/new-guidance-faculty-and-tfs-teaching-writing-age-ai (մուտք՝ 10. 01. 25թ.):

[13] How do I cite generative AI in MLA style?MLA Handbook 9th edition https://style.mla.org/citing-generative-ai/#Note (մուտք՝ 10. 01. 25թ.): [14] Օրինակներ՝ https://claude.ai/ ,https://openai.com/index/chatgpt/

Գրականության ցանկ

1. ՄԱԿ-ի ԿԶՆ 4՝ https://sdgs.un.org/goals/goal4 (մուտք՝07. 01. 2025)
2. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի անդրադարձը ԱԲ-ին՝ https://www.unesco.org/en/artificial-intelligence (մուտք՝07. 01. 2025)
3. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից ընդունված ԱԲ-ն օգտագործման նորմերի մասին փաստաթուղթ՝ https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137 (մուտք՝07. 01. 2025)
4. ԱԲ-ի ռիսկերի և հնարավորությունների մասին՝ https://www.unesco.org/en/articles/generation-ai-navigating-opportunities-and-risks-artificial-intelligence-education (մուտք՝07. 01. 2025)
5. (անդրադարձ) “Data Page: Annual global corporate investment in artificial intelligence, by type”, part of the following publication: Charlie Giattino, Edouard Mathieu, Veronika Samborska and Max Roser (2023) - “Artificial Intelligence”. Data adapted from Quid via AI Index, U.S. Bureau of Labor Statistics. Retrieved from https://ourworldindata.org/grapher/corporate-investment-in-artificial-intelligence-by-type (մուտք՝07. 01. 2025)
6. Համաշխարհային բանկի կողմից 2024թ. հունվարին հրապարակված «ԱԲ-ն հեղափոխություն կրթության մեջ» զեկույց,էջ 7՝ https://documents1.worldbank.org/curated/en/099734306182493324/pdf/IDU152823b13109c514ebd19c241a289470b6902.pdf (մուտք՝10. 01. 2025)

7. “Artificial Intelligence and the Future of Teaching and Learning Insights and Recommendations” Insights and Recommendations, Office of Educational Technology, May 2023 https://www.ed.gov/sites/ed/files/documents/ai-report/ai-report.pdf (մուտք՝10. 01. 2025)
8. Նկար 2՝ աղբյուրը՝ “Data Page: Test scores of AI systems on various capabilities relative to human performance”, part of the following publication: Charlie Giattino, Edouard Mathieu, Veronika Samborska and Max Roser (2023) - “Artificial Intelligence”. Data adapted from Kiela et al.. Retrieved from https://ourworldindata.org/grapher/test-scores-ai-capabilities-relative-human-performance (մուտք՝ 10. 01. 25թ.):
9. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից մշակված ԱԲ իրավասությունների շրջանակը սովորողների համար՝ https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391105 (մուտք՝ 10. 01. 25թ.)
10. Օրինակ՝ https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0249769 (մուտք՝ 10. 01. 25թ.):
11. Hutson, J. (2024). Rethinking Plagiarism in the Era of Generative AI. Journal of Intelligent Communication, 3(2), 20–31. https://doi.org/10.54963/jic.v4i1.220 (մուտք՝ 10. 01. 25թ.):
12. New Guidance on Teaching Writing in the Age of AI. Harvard Writing Project. Available online: https://writingproject.fas.harvard.edu/news/new-guidance-faculty-and-tfs-teaching-writing-age-ai (մուտք՝ 10. 01. 25թ.):

13. How do I cite generative AI in MLA style?MLA Handbook 9th edition https://style.mla.org/citing-generative-ai/#Note (մուտք՝ 10. 01. 25թ.):
14. Օրինակներ՝ https://claude.ai/,https://openai.com/i ndex/ chatgpt/
15. «Աշխարհացույցը» ինտերակտիվ կրթական նորարարական հարթակ է, որտեղ հայալեզու ինտերակտիվ և բազմահիմք քարտեզների միջոցով վիզուալացվում են կրթական բովանդակությունը՝ www.brainograph.com

ANI HOVHANNISYAN, NAIRA YERKANYAN,
HAYKANUSH GHEVONDYAN

THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING HISTORY AND SOCIAL SCIENCES

Summary

This article discusses the new challenges and opportunities that artificial intelligence (AI) introduces in the educational environment, prompting changes in educational implementation mechanisms. To enhance the study of social sciences, particularly history, through modern AI tools, it is crucial to integrate technologies into the educational framework of the Republic of Armenia (RA). These tools will allow all participants in the education sector to fully leverage the opportunities provided by AI while mitigating its associated challenges, such as copyright issues for academic works, reliance on unreliable sources, and the creation of content generated entirely by AI.

Developing digital skills among all participants in the education sector and implementing tools to foster critical thinking will help address the risks posed by AI. In the academic environment, ensuring copyright protection for scientific and student works and preventing the submission of AI-generated content requires clarifying relevant legal norms. This includes adopting standardized formats for referencing AI usage in academic works and defining the allowable percentage of AI-generated content in submissions.

To ensure the safe integration of AI in education, it is essential to develop and localize a strategic plan and promote the creation of high-quality Armenian-language content in the online space. Currently, AI relies on Armenian-language materials available on open platforms, which are often scarce and lack scientific accuracy. Addressing this issue involves providing AI with access to quality Armenian-language content, such as that localized on the "WorldView" educational platform.

Keywords: artificial intelligence, AI, digital education, modern education, AI in education, 21st-century education

АНИ ОГАНЕСЯН, НАИРА ЕРКАНЯН, АЙКАНУШ ГЕВОНДЯН

РИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Резюме

В данной статье рассматриваются новые вызовы и возможности, созданные искусственным интеллектом (ИИ) в образовательной среде, которые обусловили необходимость

изменения механизмов реализации образования. Для повышения эффективности изучения общественных наук, в частности истории, с использованием современных инструментов ИИ необходимо внедрить в образовательную среду Республики Армения (РА) инструментарий, позволяющий всем участникам образовательного процесса максимально эффективно использовать новые возможности, предоставляемые ИИ, и одновременно минимизировать вызовы, связанные с его применением. Среди таких вызовов — уточнение авторских прав на академические работы, получение информации из недостоверных источников и создание работ с использованием ИИ.

Развитие цифровых навыков у всех участников образовательного процесса, а также внедрение инструментов, необходимых для формирования критического мышления, позволят максимально нейтрализовать риски, создаваемые искусственным интеллектом. Для обеспечения защиты авторских прав на научные работы или текущие работы обучающихся в академической среде, а также для предотвращения подачи работ, полностью созданных с использованием ИИ, необходимо уточнить соответствующие правовые нормы. Это включает разработку стандартов для указания ссылок при использовании ИИ в работах и установление допустимого процента использования ИИ в их общем объеме.

Для повышения безопасности применения искусственного интеллекта в образовании необходимо разработать и локализовать стратегический план, а также стимулировать создание качественного армяноязычного контента в онлайн-среде. В настоящее время ИИ "питается" армяноязычным контентом, доступным на открытых интернет-платформах, который, к сожалению, немногочислен, а

также не всегда обладает должным качеством и научной обоснованностью. В этом контексте было бы эффективно, чтобы ИИ имел доступ к высококачественному армяноязычному контенту, например, локализованному на образовательной платформе "Ашхарацуйц".

Ключевые слова: искусственный интеллект, ИИ, цифровое образование, современное образование, ИИ в образовании, образование XXI века.

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, ԱՐՄԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ,
ՀԱՅԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԷԿՐԱՆԱՅԻՆ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ*

Բանալի բառեր – արդյունավետ դասավանդում, սահիկահանդես, էկրանային տեղեկատվություն, թվային տեխնոլոգիաներ, երկարատև մտապահում:

Ներածություն

Նորագույն տեխնոլոգիաների հաղթարշավի շնորհիվ ժամանակակից գիտությունը զարգանում է սրընթաց արագությամբ և կրթական համակարգի առջև դնում է արդիական պահանջներ, որոնց բավարարման համար անհրաժեշտ են պատրաստվածության բարձր աստիճան ունեցող մասնագետներ: Գաղտնիք չէ, որ արհեստավարժ մասնագետների պատրաստման հիմնական դարբնոցը բուհական համակարգն է, ուր առկա են դասավանդման արդյունավետությունը բարձրացնելու և մասնագիտական բարձր որակավորմամբ վերջնարդյունք ապահովելու խնդիրներ: Դրանց լուծման համար յուրաքանչյուր դասավանդող ձգտում է դասագործընթացը կատարելագործել՝ այն դարձնելով տպավորիչ և դյուրըմբռնելի: Այդ նպատակով դասավանդողն օգտագործում է

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 10-5ՏԲ-24 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում: Ընդունվել է տպագրության՝ 06. 12. 2024:

բազմաթիվ մեթոդներ ու հնարներ, որոնց թվում են նաև հաղորդակցման տեղեկատվական միջոցները: Դասավանդման արդյունավետությունը բարձրացնելու լավագույն մեթոդներից է սահիկահանդես դասը, երբ նյութի գրավչության աստիճանը և ուսումնառողների մոտիվացիան բարձրացնելու նպատակներով, էկրանային տեղեկատվությամբ դասավանդողը թեման ներկայացվում է նաև շարժական ու անշարժ պատկերների միջոցով:

Էկրանային տեղեկատվության կարևորությունը

Ներկայումս ուսանողների մասնագիտական պատրաստվածության ժամկետը նախկին հինգի փոխարեն սահմանափակված է չորս տարով, որի ընթացքում ուսանողը պետք է հասցնի ձեռք բերել ոչ միայն մասնագիտական գիտելիքներ, այլ նաև դրանք փոխանցելու հմտություններ: Ակադեմիական ավանդական դասախոսության ժամանակ դասավանդողը բավարարվում էր հիմնականում բանավոր խոսքով, իսկ ուսանողը՝ համառոտագրում էր: Պատմության դասախոսը բանավոր խոսքի օգնությամբ ներկայացնում էր դասավանդվող թեմայի արդիականությունը, գիտական կարևորությունը, դեպքերի և իրադարձությունների զարգացման ընթացքը, կատարում էր անհրաժեշտ վերլուծություններ և եզրահանգումներ: Այսինքն՝ ուսուցման մեթոդներից դասավանդողն առավելապես օգտագործում էր խոսքայինը՝ պատմել, բացատրել, զրուցել, քննարկել և այլն: Իսկ տեսողական նյութերից ամենից հաճախ օգտագործում էր քարտեզներ, գծապատկերներ և վիճակագրական աղյուսակներ:

Դասագործընթացի զարգացման նոր փուլ պետք է համարել այն ժամանակահատվածը, երբ դասավանդողն իր դասախո-

սությունը՝ թղթային կամ էլեկտրոնային փոխանցում էր ուսումնառողներին, այսինքն՝ դարձյալ կիրառվում էր ուսուցման նույն խոսքային մեթոդը, սակայն տպագիր տարբերակով: Անշուշտ, շատ կարևոր է, որ ուսումնառողը ուսումնառության ընթացքում իր ձեռքի տակ ունենում է դասախոսությունների ամբողջ փաթեթը: Դասախոսությունների փաթեթը պարունակում է մեծածավալ տեղեկատվություն և ուսումնառողներին պետք է ոչ միայն ուսումնառության, այլ նաև հետագա մանկավարժական գործունեության ընթացքում: Սակայն դասախոսությունների փաթեթի փոխանցումից կարճ ժամանակ անց պարզ դարձավ, որ այս մոտեցումը լիարժեք չի ապահովում ուսանող-դասախոս համատեղ աշխատանքի արդյունավետությունը: Շատ հաճախ ուսումնառողները դասախոսությանը հետևում էին աչք չթարթելով իրենց փոխանցված դասախոսության նյութերից, ինչը ժամանակի կարճ ընթացքից հետո թուլացնում էր ուսանողների ներգրավվածությունը դասագործընթացին: Դասախոս-ուսանող կենդանի շփումը սահմանափակվում էր միայն հարց ու պատասխանով: Դասավանդողը դարձյալ կիրառում էր գիտելիքների ստացման խոսքային մեթոդը՝ հարց ու պատասխանի, զրույցի կամ քննարկման տեսքով: Գիտելիքի ստացման աղբյուրներից միայն խոսքայինի և մասամբ նաև զննականի կիրառումը բավարար չէր արդյունավետ դասագործընթացի համար:

Սրանից հետո, երբ լսարաններում հայտնվեցին գունավոր էկրանները և էլեկտրոնային հարթակները դասախոսության ավանդական մեթոդները դարձան ժամանակավրեպ, այնպես, ինչպես ժամանակին կառքերն իրենց տեղը զիջեցին ավտոմեքենաներին: Դասավանդողը հնարավորություն ստացավ թվային տեխնոլոգիաների միջոցով իր ասելիքը պատկերավորել՝ ընդլայնելով

դասախոսության ճանաչողական և տեսողական բաղադրիչները: Այլ կերպ ասած համատեղվեցին գիտելիքի ստացման երեք աղբյուրները՝ խոսքայինը, զննականը և գործնականը:

Թվային տեխնոլոգիաների մուտքը լսարան փոփոխություններ մտցրեց նաև դասավանդողների աշխատանքում, քանի որ անհրաժեշտ էր նոր մեթոդներով և սկզբունքներով նախապատրաստվել ու ներկայացնել դասախոսությունը: Դեռ դասախոսության նախապատրաստման փուլում դասավանդողը հնարավորություն ստացավ տեսողական նյութերով՝ լուսանկարներ, պատմական քարտեզներ, աղյուսակներ, գծապատկերներ և այլն, հարստացնել մատուցվող նյութը:

Էկրանային տեղեկատվության ընձեռած հնարավորությունների մեջ հատկապես կարևորում ենք սահիկահանդեսները, որոնք տեսողական նյութերով էականորեն հարստացնում են ուսումնառողներին փոխանցված դասախոսությունների նյութերը: Զննական նյութերի առատությունն էլ ավանդական դասախոսության համեմատ սահիկահանդես-դասախոսության գլխավոր առավելությունն է: Զննական նյութերի ցուցադրությունն առաջին հերթին կոչված է հարստացնելու դասագործընթացի ճանաչողական կողմը, քանզի ցուցադրությունից անջատ բանավոր խոսքը, որքան էլ դասավանդողը տիրապետի հռետորական արվեստի հմտություններին, չի կարող և չունի հնարավորություններ ներկայացնել այն, ինչ ուսումնառողը տեսնում է էկրանի վրա: Տեղին է ասված՝ «լավ է մեկ անգամ տեսնել, քան տասն անգամ լսել»: Զննական նյութերի բազմազանության շնորհիվ սահիկահանդես դասախոսությունը լսարանում ապահովում է ներգրավող մոտիվացիա, քանի որ ուսումնառողները հնագիտական գտածոների, պատմական քարտեզների, սխեմատիկ գծապատկերների և այլ

նկարների ցուցադրման շնորհիվ մասնակցում են քննարկումներին: Սահիկահանդեսները, լրացնելով դասախոսությունը, ոչ միայն ներկայացնում են պատերազմների և ճակատամարտերի ընթացքն ու արդյունքները, այլև հիմնախնդրի վերաբերյալ առկա գիտական կարծիքները և ստեղծում են համակողմանի քննության ու բանավեճի համար անհրաժեշտ հիմքեր: Զննական տարատեսակ նյութերը սահիկահանդես դասախոսության միջոցով ուսումնառողին օգնում են նաև հարստացնելու երկրագիտական, հնագիտական և աշխարհագրական գիտելիքները, քանի որ դասավանդողը համակարգչային մկնիկի կամ կառավարման վահանակի միջոցով էկրանի վրա մանրակրկիտ ներկայացնում է այն տարածքը, որտեղ ծավալվում են դասախոսությունում ներկայացվող իրադարձությունները, օգտագործված զինատեսակները, հանդերձանքը, կոչումները, շքանշանները և այլն: Անհրաժեշտ է նշել, որ սահիկահանդեսում զննական նյութերը չպետք է լինեն զուտ ցուցադրական, այլ պետք է բացահայտեն գործընթացների էությունը և ուսումնառողների մոտ առաջացնեն ինքնուրույն մոտեցման և բանավեճ առաջացնելու մղումներ, որոնց արտահայտչաձևը և կառավարումը կախված է դասավանդողի հմտություններից:

Դասավանդողը զննական նյութերով դասագործընթացը հարստացնելու միջոցով ուսումնառողին օգնում է լուծելու նաև նոր նյութը ոչ միայն ըմբռնելու, այլ նաև մտապահելու խնդիրները: Պատմության ավանդական դասախոսության համեմատ սահիկահանդես դասախոսության մյուս կարևոր առավելությունն էլ հենց երկարատև մտապահում կատարելու հարցում ուսումնառողին օգնելու մեջ է: Այդ խնդրի լուծման համար դասավանդողն առանձնացնում և շեշտադրում է առավել կարևոր իրադարձութ-

յունները, հիմնախնդիրները, պատմագիտական տարբեր դպրոցների պատմաբանների տեսակետներն ու հիշարժան տարեթվերը:

Հայտնի է, որ ինչպես ցանկացած ուսանող, այնպես էլ լսարան անկրկնելի են, այսինքն՝ ունեն նախնական պատրաստվածության և մտահորիզոնի զարգացվածության ուրույն աստիճան: Ուսումնառողները տարբեր կերպ են ընկալում տրամադրվող տեղեկատվությունը: Մի մասին բավարարում է դասավանդվող նյութի բանավոր ներկայացումը, իսկ մյուս մասի համար անհրաժեշտ է ներգործել զգացումների և հույզերի վրա: Ուստի տեղեկատվությունը բոլորին ընկալելի դարձնելու համար սահիկահանդեսում պետք է միաձուլվեն բանավորն ու պատկերավորը: Դրանցում պետք է տեղ գտնեն ինչպես պատկերներ ու քարտեզներ, այնպես էլ երաժշտություն և տեսողական հոգնածությունը հանող շարժական սցենարներ, որոնք դասախոսությունը կդարձնեն հուզական, կվոխեն լսարանի լարված մթնոլորտը և, ի վերջո, կապահովեն դրական հուզական միջավայր:

Անշուշտ, դասավանդման ոչ մի մեթոդ չի կարող փոխարինել ուսանող-դասախոս կենդանի շփումներին: Այս առումով սահիկահանդես դասախոսությունը ավանդականի համեմատ ունի ակնհայտ առավելություններ, քանի որ ամբողջ դասագործընթացը խարսխում է ոչ միայն դասավանդվող թեման պատկերավորելու, այլ նաև համոզիչ և հիմնավոր դարձնելու գործընթացի վրա: Կենդանի շփումների հարթությունում սահիկահանդես դասախոսությունը արդյունավետ միջոց է ուսումնառողների իմացական գործունեությունը խթանելու համար:

Պատմության ինչպես ավանդական, այնպես էլ սահիկահանդես-դասախոսությունները կարող են լինել մոտիվացիոն,

կոգնիտիվ, տեղեկատվական, հուզական, վերլուծական, կողմնորոշիչ և այլն: Դասախոսության տեսակն ընտրում է դասավանդողը՝ հաշվի առնելով թեմայի առանձնահատկությունները, իր մանկավարժական փորձը, լսարանի պատրաստվածության աստիճանը, ուսումնառողների տարիքը, մտահորիզոնի ու հետաքրքրությունների շրջանակը և այլ բազմաթիվ հանգամանքներ: Պատմության դասախոսություններում հատկապես կարևորում ենք կոգնիտիվ մտածողությունը խթանող սահիկահանդեսները, որոնք ուսումնառողի մոտ զարգացնում են ոչ միայն տեղեկատվությունն ընկալելու և մտապահելու, այլև ինքնուրույն վերլուծելու և եզրահանգումներ կատարելու ունակություններ: Բազմաքայլ և բազմատեսանկյուն մտածողության զարգացումը ուսումնառողներին անհրաժեշտ է ինչպես բուհական ու շարունակական կրթության, այնպես էլ քաղաքացու հետագա ինքնակրթության և աշխատանքային գործունեության ընթացքում: Մեր կարծիքով լավագույնը զննական տպավորիչ նյութերով հարուստ, հեշտությամբ մտապահվող և կոգնիտիվ մտածողության զարգացմանը միտված սահիկահանդեսն է:

Սահիկահանդեսների դերը չի նվազում նաև գործնական պարապմունքների և հարցուպատասխան դասերի ընթացքում: Գործնական պարապմունքների ժամանակ սահիկահանդեսի օգնությամբ դասախոսին շատ հարմար է կիրառել կիսատ և կաղապար նախադասությունների, ինչպես նաև խաթարված հերթականության հնարները, երբ ուսանողն ինքն է էկրանի վրա ավարտում նախադասությունը, ձևակերպում է իր տեսակետը կամ վերականգնում պատմական դեպքերի ճիշտ հերթականությունը: Հարցուպատասխան դասերի ընթացքում դասախոսը, դադարեցնելով սահիկահանդեսը, հնչեցնում է անհրաժեշտ հարցը, և ուսա-

նողների պատասխանը կամ կարծիքը լսելուց հետո միացնում է ճիշտ տարբերակը՝ դրվատանքի խոսքեր շռայլելով եզրահանգում կատարած կամ ճիշտ պատասխան հնչեցրած ուսանողների հասցեին: Քննարկումների ժամանակ սահիկահանդեսը նպաստում է ուսումնառողների ակտիվացմանը և բանավեճի կայացմանը:

Պատմության դասախոսությունների ժամանակ դասախոսը սահիկահանդեսից ու բանավոր խոսքից բացի կարող է օգտագործել նաև ուսումնական ֆիլմեր կամ գիտական հաղորդումներ, որոնցում ներկայացվում են ոչ միայն պատմական դեպքերի զարգացման ընթացքը, այլև դասավանդվող թեմայի վերաբերյալ այլ երկրների հայտնի պատմաբանների, ազգագրագետների կամ հնագետների տեսակետները: Առհասարակ պատմական ֆիլմերը «սովորողների համար որևէ նոր բան իմանալու հետաքրքիր ու գրավիչ տարբերակներ են. ավելին՝ դրանք հնարավորություն են տալիս տեսնել դեպքերի հստակ զարգացում, ինչպես նաև պատմական իրադարձություններն ավելի պատկերավոր կերպով ընկալել»:[1] Սակայն միշտ չէ, որ գիտական հաղորդումը կամ ուսումնական ֆիլմը կարող են բավարար չափով կապ հաստատել դասավանդողի և ուսումնառողի միջև, քանի որ դրանցում բացակայում է դասախոսի, որպես մասնագետի մոտեցումները: Այս բացը լրացնելու համար դասավանդողը կարճ ժամանակով դադարեցնում է ֆիլմի ցուցադրությունը և ներկայացնում իր պարզաբանումները: Անշուշտ, նպատակ չունենք նսեմացնել դասագործընթացում ֆիլմերի և գիտական հաղորդումների դերը կամ կասկածի տակ դնել դրանց արդյունավետությունը: Սակայն առկա ուսուցման պարագայում, երբ դասագործընթացի նպատակը

[1] Գիրք պատմության ուսուցման. ինչու, ինչպես, Եր., «Պարադիգմա» կրթական հիմնադրամ, 2020, էջ 86:

ոչ միայն գիտելիք և տեղեկատվություն փոխանցելն է, այլ նաև ուսումնառողների մոտ ինքնուրույն վերլուծելու կարողություն և բազմատեսանկյուն մտածողություն զարգացնելն է, ապա ուսումնական ֆիլմերն ու գիտական հաղորդումները բավարար չեն այդ խնդիրները լուծելու համար, քանի որ դրանցում բացակայում է դասախոս-ուսանող համատեղ աշխատանքը և անմիջական շփումը: Բացի դրանից ուսումնական ֆիլմերի և գիտական հաղորդումների հեղինակները չեն կարող լիարժեք տիրապետել այն լսարանի տեղեկացվածության և իմացության աստիճանին, ուր իր գիտամանկավարժական գործունեությունն է իրականացնում դասախոսը: Տեսաֆիլմերի և գիտական հաղորդումների ժամանակ հնչեցված կարծիքը «-հաճախ ընկալում են որպես «ճշմարտություն», այլ ոչ թե վերլուծության առիթ, -ազդում է դասի անցկացման հարաճունության վրա, քանի որ տպավորիչ տեսասյուժեից հետո ուսանողներին դժվար է վերադառնալ այլ աշխատանքի,- հաճախ հանգեցնում է դեպի փորձագիտական մակարդակ ուսումնառողների հեռանալուն»[2]:

Ավանդական դասախոսությունների համեմատությամբ սահիկահանդես դասերի առավելություններն ակնհայտ են, ինչը կարող են վկայել մանկավարժական երկարամյա գործունեություն ծավալած բազմաթիվ մասնագետներ: Հիմնվելով սահիկահանդեսների միջոցով դասավանդման բազմամյա փորձի վրա դոցենտ Ա. Եփրիկյանը «Պատմություն դասավանդման արդի մեթոդներ և տեխնոլոգիաներ» ձեռնարկում առանձնացնում է երեք հիմնական առավելություններ: Նախ՝ «գործընթացը դառնում է ա-

[2] **Крепс Т.,** Использовахие видеометода как активного метода обучения в вузе. // Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал. N 01(42) январь 2020, с. 76-77.

ռավել հետաքրքրական, հագեցած ու գործնական: Երկրորդ՝ այն լայն հնարավորություններ է ստեղծում հաճախ հանդիպող վատ ընթերցողների (poor readers) և դանդաղ ընկալողների (slowlearners) համար՝ պատմական գիտելիքներն արդյունավետ ընկալելու, երևակայությունն ու դիտողականությունը (observation) զարգացնելու, մյուս կողմից՝ դասավանդողին ևս հնարավորություն է ընձեռում որոշակիից դեպի վերացականը ճկուն և հարթ անցումներ կատարելու համար: Երրորդ՝պատմության դասընթացը ստանում է ոչ թե ուսուցչակենտրոն կամ աշակերտակենտրոն, այլ, որն ավելի կարևոր է, ուսումնակենտրոն»[3]:

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի երկրորդ և երրորդ կուրսերում 2014թ. հետո ամեն տարի ուսանողների շրջանում անցկացրել ենք հարցումներ՝ ուսումնառության ընթացքում սահիկահանդես-դասախոսությունների արդյունավետության մասին: Կատարվել են նաև բազմաթիվ փորձեր, որոնց ընթացքում թեման ներկայացվել է ինչպես ավանդական, այնպես էլ սահիկահանդես դասախոսության տեսքով: Սահիկահանդես-դասախոսությունների ընթացքում ուսանողների շրջանում նկատվել է ավելի մեծ հետաքրքրություն և ակտիվություն, հատկապես ռազմական գործողությունների և ճակատամարտերի ընթացքին հետևելիս, իսկ էկրանի վրա ներկայացվող տնտեսական զարգացման աղյուսակները քննարկելիս ակնհայտ է ուսանողների ինքնուրույն մտածողության և տրամաբանական ընթացքների գնահատականների աճ: Դրամական միավորների, զինատեսակ-

[3] **Եփրիկյան Ա.,** Պատմության դասավանդման արդի մեթոդներ և տեխնոլոգիաներ: Գիտամեթոդական ձեռնարկ, Եր., ՎԱՎ-Պրինտ, 2021, էջ 70:

ների, ռազմական հանդերձանքի, շքանշանների, հնագիտական գտածոների և այլ պատկերների ցուցադրման ժամանակ հաճախ է լավել պատկերները մեծացնելու խնդրանքներ: Հաճախ ուսանողների հետաքրքրության և ակտիվության աճը կանխորոշել է սահիկահանդեսը նոր սահիկներով հարստացնելու կամ մանրամասնելու անհրաժեշտություն: Ելնելով կատարված փորձերի արդյունքներից կարող ենք պնդել, որ սահիկահանդես դասախոսությունները էականորեն բարձրացնում են լսարանի ճանաչողական, իմացական և վերլուծական կարողությունները: Սահիկահանդես-դասախոսությունների առավելությունների մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ ուսանողները բանավոր քննության ժամանակ մեզ հիշեցնում են այն սահիկները, որոնք առնչվում են իրենց քննաթերթիկի հարցերին:

Սահիկահանդեսների դրական արդյունքներն ավելի ակնառու են դառնում, երբ ուսանողներն իրենք են պատրաստում սահիկներ և ներկայացնում գործնական պարապմունքների ժամանակ: Ինքնուրույն սահիկահանդեսների պատրաստումը կարևոր է ոչ միայն այն առումով, որ ուսումնառողները արդյունք են ստեղծում, այլ նաև ստացած տեղեկատվությունը և գիտելիքները մտապահելու հիմնավորմամբ: Համաձայն ժողովրդական իմաստության՝ «լավ է մեկ անգամ պատրաստել, քան տասն անգամ տեսնել»: Լսարանն ավելի աշխույժ է, երբ հանձնարարված թեմայի վերաբերյալ ուսանողները ինքնուրույն պատրաստում են սահիկներ՝ հիմնված ժամանակի պարբերական մամուլում հայտնի նկարիչների ծաղրանկարների վրա: Ուսումնառողները ծաղրանկարների միջոցով ոչ միայն համակողմանիորեն ներկայացնում են հիմնախնդիրը, այլև մեկնաբանություններին հումորային երանգ հաղորդելով լսարանում ստեղծում են հուզական դրական

միջավայր: Ավելին, ուսանողներն իրենք կարող են պատմական հիմնախնդրի վերաբեյալ սահիկների տեսքով հեղինակել ծաղրանկարներ և արտահայտել «իրենց դրական կամ բացասական դիրքորոշումները տվյալ պատմական նյութի վերաբերյալ»[4]:

Պատմության ֆակուլտետի երրորդ կուրսում անցկացված փորձերը հիմք են տալիս պնդելու, որ ուսանողներին սահիկահանդես կազմելու հանձնարարություն տալիս ցանկալի է, որ դասախոսը ուսանողներին բաժանի խմբերի, որոնցից յուրաքանչյուրն իր մոտեցումները կարող է ներկայացնել էկրանի վրա: Այդպիսի թիմային աշխատանքը հարստացնում է ուսանողների համագործակցելու հմտությունները, զարգացնում է բանավեճ վարելու մշակույթը և մոտիվացնում է ինքնուրույն մտածողությունն ու ստեղծագործականությունը: Մասնավորապես, «Եռյակ դաշինքի և Անտանտի կազմավորումը» թեմայի գործնական պարապմունքի ժամանակ ուսանողները 19-րդ դարագլխի և 20-րդ դարամուտի մամուլում տպագրված նշանավոր նկարիչների կամ իրենց հեղինակած ծաղրանկարների միջոցով, բաժանված երկու խմբերի, համակողմանիորեն ներկայացնում են հակամարտող խմբավորումների նպատակները, խնդիրները, ռազմավարությունն ու մարտավարությունը[5]:

Թվային տեխնոլոգիաների մուտքը լսարան և էկրանային տեղեկատվության ծավալների աննախադեպ ընդարձակումը դասավանդողների առջև խնդիր դրեց յուրացնել ոչ միայն նորագույն տեխնոլոգիական նվաճումները, այլև տիրապետել դրանք կիրա-

[4] Գիրք պատմության ուսուցման. ինչու, ինչպես, էջ 98:

[5] **Տե՛ս Մարտիրոսյան Մ.,** Հումորի դերը պատմության դասախոսություններում, «Պատմության ուսուցման հիմնախնդիրներ» գիտական հանդես, թիվ 1(1), էջ 67:

ռելու միջոցներին: Սահիկահանդես կազմելու համար դասավանդողը պետք է տիրապետի համակարգչային տեխնիկային և ունենա հմտություններ՝ անհրաժեշտ նյութերը ճշգրտորեն ընտրելու և ներկայացնելու համար:

Սահիկահանդես կազմելը բավական աշխատատար և ժամանակատար գործընթաց է: Սահիկներ անհրաժեշտ են դասընթացի ամբողջ ծավալն ընդգրկող բոլոր թեմաների համար: Դասավանդողը պետք է ոչ միայն ուսումնասիրի հսկայական քանակի տեսողական նյութեր՝ զանազան աղբյուրներ, փաստաթղթեր, քարտեզներ, աղյուսակներ և գծապատկերներ, այլև ապահովի դրանց գիտականությունը: Պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետում մեր աշխատանքային փորձը վկայում է, որ 80 րոպեանոց դասաժամի ընթացքում սահիկների համար լավագույն քանակը կարող է լինել 30-40-ը: Դրանք բոլորն էլ նպատակ ունեն ոչ միայն հարստացնել արդեն տրամադրված դասախոսության նյութերը, այլև պետք է միտված լինեն ուսումնառողների մոտ երկարատև մտապահման և ինքնուրույն մտածողության զարգացմանը:

Սահիկահանդես կազմելը նաև ստեղծագործական աշխատանք է: Սակայն համակարգված և կանոնավորված գիտելիքներ փոխանցելու անխախտ պայմանը պահանջում է, որ սահիկահանդեսներն ունենան գիտական կառուցվածք: Սահիկահանդես դասախոսությունը պատրաստվում է նախապես, ինչը դասախոսին հնարավորություն է տալիս « ոչ միայն ճիշտ ներկայացնել տեղեկատվությունը, այլև ապահովել շարադրանքի տրամաբանական կառուցվածքը, ուսումնական նյութի գեղագիտա-

կան որակական ձևավորումը»[6]: Նախ պետք է կազմել սահիկահանդես դասախոսության սյուժեն և սցենարը, որոնք պետք է խստորեն հաշվի առնեն թեմայի առանձնահատկությունները, և խնդիրը համակողմանի ներկայացնելու կարևորությունը: Երկրորդ՝ սահիկները պետք է ամբողջովին համապատասխանեն դասախոսության բոլոր դրվագներին՝ բացառելով որևէ հակասություն ուսանողին փոխանցված դասախոսության նյութերի հետ: Ավելին՝ սահիկները չպետք է կրկնեն դասախոսության նյութերը, այլ պետք է պարունակեն լրացուցիչ տեղեկատվություն: Երրորդ՝ սահիկները պետք է ներկայացվեն դեպքերի և իրադարձությունների ժամանակագրական և տրամաբանական հաջորդականությամբ: Չորրորդ՝ սահիկահանդեսները պետք է անցնեն նույնպիսի փորձաքննություն, ինչպես դասախոսությունների նյութերը: Հինգերորդ՝ դասախոսությունների էլեկտրոնային տարբերակի փոխանցման հետ միաժամանակ ուսումնառողներին պետք է տրամադրել նաև սահիկահանդեսների ամբողջ փաթեթը: Վեցերորդ՝ նկատի ունենալով, որ ցանկացած նոր լսարան հուզական և իմացական առումներով առանձնահատուկ է, սահիկները մշտապես թարմացվելու, լրացվելու և ճշգրտվելու կարիք ունեն:

Սահիկներ կազմելիս պետք է հաշվի առնել նաև գեղարվեստական ձևավորման կարևորությունը: Սահիկները պետք է տառատեսակի, գույների և դիզայնի ընտրության խնդիրներում լինեն գրավիչ և ակնահաճո, քանի որ անհաջող ձևավորումը կարող է փչացնել նույնիսկ ամենակարևոր տեղեկատվությունը պարունակող սահիկը: Սահիկները չպետք է ծանրաբեռնված լինեն

[6] **Ларионова О., Дорофеев А.,** Методические особенности проектирования лекции-презентации. //Современное образование, М., N 3, 2016, с. 57-58.

երկարաշունչ նախադասություններով, քանի որ ուսումնառողներն ավելի շատ կլանված կլինեն դրանց ընթերցմամբ, քան կլսեն դասավանդողի մեկնաբանությունը:

Պատմության դասախոսությունների սահիկահանդեսները գերազանցապես պարունակում են վիճակագրական աղյուսակներ և գրաֆիկներ, պատմական քարտեզներ և հնագիտական գտածոներ, նկարազարդումներ և դիմապատկերներ, աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող վավերագրեր, հատվածներ ժամանակակիցների հուշերից կամ նամակներից: Մեր աշխատանքային փորձը ցույց է տալիս, որ դասագործընթացում անընդհատ սահիկներ ներկայացնելը անկախ սահիկների գրավչությունից լսարանում առաջացնում է հոգնածություն: Չէ, որ ուսանողի համար դժվար է 80 րոպե գամված հետևել էկրանին: Ուստի, անհրաժեշտ է հաճախակի հնչող հարցերի կամ բանավեճի տեղիք տվող մեկնաբանությունների միջոցով բորբոքել լսարանի հետաքրքրությունը և ուսումնառողին դարձնել սահիկահանդեսի մասնակից:

Եզրակացություն

Պատմության դասավանդման արդյունավետության բարձրացման համար գոյություն ունեն բազմատեսակ մեթոդներ և հնարներ, որոնցից շատերը կարող են իրենց դերը կատարել մասնակի: Ուստի, դասավանդման մեթոդների միայն բազմազանությունը կարող է բավարարել արդի պահանջներին: Թվային տեխնոլոգիաների մուտքը լսարան ապահովեց դասավանդման մեթոդների և հնարների բազմազանությունը՝ էականորեն հարստացնելով դրանց զննական բաղադրիչը: Դասավանդման էկրա-

նային տեղեկատվության մեթոդներից է սահիկահանդես դասը, որը բանավոր խոսքը պատկերավորի հետ միաձուլելով՝ դասախոսությունը դարձնում է տպավորիչ, դյուրըմբռնելի և համոզիչ: Պատմական նյութերի տեսողականացման միջոցով դասավանդողը մեծապես ընդլայնում է ուսումնառության իմացական և ճանաչողական կողմերը, քանի որ ուսանողը էկրանի վրա տեսնում է այն, ինչ դասախոսը ներկայացնում է բանավոր խոսքի միջոցով: Սահիկահանդես դասախոսությունների միջոցով դասավանդումը դառնում է դասաներկայացում, որը նպաստում է ուսումնառողների երկարատև մտապահման զարգացմանը: Սահիկահանդես դասերն ունեն ուսանող-դասախոս կենդանի շփումների բարձր աստիճան և կատարում են ներգրավող մոտիվացիոն գործառույթ: Սահիկահանդես դասը միտված է ոչ միայն դասագործընթացը գրավիչ և մտապահվող դարձնելուն, այլև զարգացնում է ուսումնառողների բազմատեսանկյուն մտածողությունը:

Դասավանդողներն առանձնակի բծախնդրությամբ պետք է վերաբերվեն սահիկահանդեսներ կազմելու ժամանակատար և դժվարին աշխատանքին, քանի որ դրանք գիտական առումով պետք է լինեն նույնքան հիմնավորված ու փաստարկված, որքան դասախոսությունների փաթեթը: Սահիկահանդեսները լրացուցիչ նյութերով պետք է մանրամասնեն և հարստացնեն դասախոսությունների փաթեթը: Ուսումնառողների կողմից սահիկահանդեսների պատրաստումը ընդլայնում և խորացնում է նրանց գիտելիքները, նպաստում է ստեղծագործականության և գեղարվեստական ճաշակի բարձրացմանը և, ի վերջո, հանգեցնում է համեմատելու, վերլուծելու և տրամաբանելու կարողությունների զարգացմանը:

Սահիկահանդեսում կարող են տեղ գտնել նաև ծաղրանկարներ, երաժշտական դադարներ և տեսողական հոգնածությունը հանող սցենարներ, որոնց օգնությամբ հնարավոր է կանխել ձանձրույթի ձևավորումը և մեղմել ուսումնառողների հոգնածության աստիճանը, այսինքն՝ դիմել կրթություն գումարած զվարճանք տեխնոլոգիային, ինչը ներառում է կրթության երկու կարևոր բաղադրիչները՝ անհրաժեշտ մղումը և հուզական դրական միջավայրը: Ծաղրանկարների տեսքով սահիկների մեկնաբանություններին հումորային երանգ հաղորդելով՝ դասախոսը լսարանը դարձնում է աշխույժ, իսկ դասախոսությունը՝ հիշարժան[7]:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Եփրիկյան Ա.,** Պատմության դասավանդման արդի մեթոդներ և տեխնոլոգիաներ (գիտամեթոդական ձեռնարկ), Եր., ՎՄՎ-Պրինտ, 2021, 336 էջ:
2. **Գիրք պատմության ուսուցման**. ինչու, ինչպես, Եր., «Պարադիգմա» կրթական հիմնադրամ, 2020, 296 էջ:
3. **Մարտիրոսյան Մ.,** Հումորի դերը պատմության դասախոսություններում, Պատմության ուսուցման հիմնախնդիրներ, գիտական հանդես, թիվ 1(1), Եր., 2024, էջ 63-74:
4. **Ларионова О., Дорофеев А.,** Методические особенности проектирования лекции-презентации //Современное образование. 2016, N 3, с. 51-58.
5. **Крепс Т.,** Использовахие видеометода как активного метода обучения в вузе. // Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал., N 01(42) январь 2020, с. 71 - 77.

[7] **Տե՛ս Մարտիրոսյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 69:

MIKAYEL MARTIROSYAN, ARMAN MARTIROSYAN,
HAYK GRIGORYAN

THE ROLE OF SCREEN INFORMATION IN THE PROCESS OF TEACHING HISTORY

Summary

The points of view presented in this article are based on our many years of teaching experience at the Armenian State Pedagogical University, as well as the observations of teachers who have worked in public schools, employing presentations as a teaching method. For decades, university classes were typically organized in the form of academic lectures delivered orally by lecturers, often accompanied by some didactic materials. Students primarily engaged in note-taking to record the new material presented. However, when native language textbooks were involved, note-taking was less common, as lecturers often provided printed or electronic versions of the lecture materials.

The introduction of digital technologies into the teaching process has marked a qualitatively new phase in organizing the learning experience. Among the various on-screen sources of information, lessons enhanced with presentations have become particularly significant. By utilizing the features of slide shows, teachers can present new material more effectively, incorporating historical maps, charts, archaeological artifacts, and essential statistical tables. In this way, the lesson transforms into a "presentation-lesson."

Presentations make the learning process more effective by actively engaging students, enriching their knowledge, and enhancing the cognitive aspects of learning. Additionally, they support long-term

memory retention and foster the development of cognitive thinking skills.

Keywords: effective learning, slide show, screen information, digital technology, long-term memory.

МИКАЕЛ МАРТИРОСЯН, АРМАН МАРТИРОСЯН,
АЙК ГРИГОРЯН

РОЛЬ ЭКРАННОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ

Резюме

Представленные в статье точки зрения сформировались на основе нашей многолетней преподавательской деятельности в Армянском государственном педагогическом университете, а также опыта тех учителей, которые работали в государственных школах, используя презентации в учебном процессе. На протяжении десятилетий занятия в университетах организовывались в формате академических лекций, основанных на устном изложении материала преподавателем и демонстрации отдельных дидактических материалов. Студенты, как правило, были заняты конспектированием нового материала. Однако в случае с учебниками на родном языке необходимость конспектирования возникала реже, поскольку преподаватели часто предоставляли лекционные материалы в печатном или электронном виде.

Внедрение цифровых технологий в учебный процесс ознаменовало начало качественно нового этапа в организации

обучения. Среди различных экранных источников информации особую роль играет урок с использованием презентаций. Применяя возможности слайд-шоу, преподаватель представляет новый материал, дополняя его иллюстрациями в виде исторических карт, схем, археологических находок и необходимых статистических таблиц. Таким образом, занятие превращается в презентационно-урок.

Презентации делают процесс обучения более эффективным, так как активизируют учащихся, обогащают их знания и познавательные компоненты обучения. Кроме того, они способствуют укреплению долговременной памяти и развитию когнитивного мышления.

Ключевые слова: эффективное обучение, слайд-шоу, экранная информация, цифровые технологии, долговременная память.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՊՈՅԱՆ

ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՄԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

Բանալի բառեր – տարածապատկերային մտածողություն, մասշտաբ, ուրվագծային քարտեզներ, քարտեզ-սխեմաներ, պատմական ատլասներ, պատի և սեղանի քարտեզներ, ինքնուրույն կազմվող քարտեզներ։

Պատմական քարտեզները ստեղծվում են աշխարհագրական հիմքով և իրենցից ներկայացնում են իրադարձությունների կամ ժամանակաշրջանների կրճատված, ընդհանրացված, փոխաբերական, խորհրդանշական պատկերներ, որոնք տրվում են հարթության վրա որոշակի մասշտաբով՝ հաշվի առնելով առարկաների տարածական դասավորությունը։

Պատմական փաստերը ներկայացնելիս ուսուցիչը ոչ միայն մեկնաբանում, այլև տեղայնացնում է այն իրադարձությունները, որոնք առնչվում են որոշակի պատմաաշխարհագրական վայրերի հետ։ Նա այն կատարում է պատմական, ուրվագծային քարտեզների, ատլասների և այլ զննական միջոցների օգնությամբ։

Պատմական իրադարձությունները տեղի են ունենում որոշակի ժամանակի և տարածության մեջ։ Պատմության մեջ տարածաժամանակային կապերը արտահայտվում են փաստերի հաստատմամբ, որ այսինչ իրադարձությունները տեղ են ունեցել

նույն ժամանակահատվածում, բայց աշխարհագրական տարբեր վայրերում:

Որոշակի աշխարհագրական միջավայրում տեղի ունեցող իրադարձությունները կոչվում են տեղային: Օրինակ՝ գետերի նշանակությունը Եգիպտոսում, Միջագետքում՝ որպես հաղորդակցության ճանապարհների, հասկանալի են դառնում սովորողներին, երբ նրանց բացատրվում է, որ այդ տարածքների մի մասը անտառային էր, մի մասը՝ լեռնային, մյուսը՝ անապատային և այլն: Ուրվագծային միջոցները օգտագործվում են որպես պատմական գիտելիքների աղբյուր և դրանց համակարգման միջոց:

Առաջին պատկերացումները քարտեզների վերաբերյալ սովորողները ստանում են V դասարանում «Մեր Հայրենիքը» առարկայից: Նրանք արդեն գիտեն, որ քարտեզների վրա հորիզոնական դիրքով, պայմանական տեսքով պատկերված է տեղանքը որոշակի մասշտաբով: Սովորողները ծանոթ են գետերի, ծովերի, լեռների, դաշտավայրերի պայմանական նշաններին և դրանց անդրադառնում են անհրաժեշտության դեպքում: Նրանք կարող են ցույց տալ բնակավայրերը, պետությունների սահմանները և այլն: Միջին դպրոցում հենց առաջին ժամերից ուսուցիչը պետք է զարգացնի սովորողների քարտեզագիտական հմտություններն ու ընդունակությունները[1]: Նրանք պետք է կարողանան ազատ կերպով օգտվել պայմանական նշաններից և կողմնորոշվել քարտեզների վրա:

Դպրոցականները պատկերացում ունեն նաև, որ երբ գլոբուսը բացվում է և վերածվում է քարտեզի, այնտեղ տեղի են ունենում որոշակի խախտումներ, քանի որ նույնությամբ արտահայ-

[1] **Պապոյան Հ.,** Պատմության դասավանդման մեթոդիկան դպրոցում, Եր., 2013, էջ 140:

տել երկրագնդի կորությունը քարտեզների վրա շատ բարդ գործընթաց է։

Իրադարձությունների և երևույթների տեղայնացումը նպաստում է սովորողների կողմից պատմական գործընթացների և օրինաչափությունների ճիշտ ընկալմանն ու յուրացմանը։ Շատ իրադարձություններ և երևույթներ դպրոցականների համար կարող են ընկալելի դառնալ միայն այն ժամանակ, երբ դրանք ներկայացվում են տարածական պատկերացումների մեջ՝ կապված աշխարհագրական միջավայրի հետ։ Սա առաջին հերթին վերաբերում է հասարակության տնտեսական և քաղաքական կյանքին, պետությունների ձևավորմանն ու անկմանը՝ կախված տվյալ ժողովուրդների տնտեսական զարգացվածության աստիճանից, նրա գտնվելու վայրից, բնակլիմայական պայմաններից, հողի բերքատվությունից, գետերին և ծովերին մոտ գտնվելուց, օգտակար հանածոներից և բազմաթիվ այլ գործոններից։

Շատ սովորողներ, ճիշտ չկողմնորոշվելով աշխարհագրական տարածքների հարցում, թույլ են տալիս պարզ սխալներ. օրինակ՝ մոնղոլական զորքերը Հայաստան մտան արևմուտքից, Հունաստանը գտնվում է Եվրոպայի կենտրոնական շրջաններում, Եգիպտոսը գտնվում է Աֆրիկայի արևմուտքում և այլն։ Չնավորվելով նմանօրինակ սխալ պատկերացումներ սովորողների մոտ՝ բնականաբար նրանք չեն կարող ճիշտ կողմնորոշվել պատմական երևույթների, իրադարձությունների գործընթացներում և չեն կարողանա կատարել եզրահանգումներ։

Պատմական քարտեզները միմյանցից տարբերվում են տարածքների ընդգրկվածությամբ, բովանդակությամբ, մասշտաբով։ Պատմական իրադարձությունների, երևույթների, գործընթացների տեղայնացման համար կիրառվում են տարբեր տեսակի

քարտեզներ՝ ընդհանուր (կերպարային), թեմատիկ, քարտեզագծանկարային կամ սխեմատիկ, քարտեզ-սխեմաներ, ուրվագծային, պատմական ատլասներ և այլն, որոնք կատարում են տարբեր գործառույթներ: Օրինակ՝ ընդհանուր քարտեզներում ներկայացված են պատմական մեծ ժամանակաշրջան՝ «Անգլիական կայսրության ձևավորումը XVII-XVIII դարերում», «Արևմտյան Եվրոպան XIX դարի II կեսին», «Ռուսական կայսրությունը XIX դարում» և այլն: Այս տիպի քարտեզները դիտարկվում են որպես սովորողների տարածապատկերային մտածողության զարգացման միջոց[2]:

Պատմական իրադարձությունների և երևույթների բովանդակությունը ավելի մանրամասն ու սովորողների համար շատ ընկալելի է ներկայացված թեմատիկ քարտեզներում՝ «Հայկական թագավորության հզորացումը Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանում», «Ֆրանկների կայսրությունը Կարլոս Մեծի օրոք», «Քաղաքացիական պատերազմը ԱՄՆ-ում 1861-1865թ. թ. » և այլն: Պատմական փաստերը, իրադարձությունները, երևույթները այստեղ ներկայացված են ավելի մանրամասն, իսկ գեղարվեստապատկերային իմաստով ավելի վառ: Նմանօրինակ քարտեզները պատմության ուսուցիչների կողմից դիտարկվում են որպես ընդհանուր քարտեզները որոշակիացնող գործառույթ:

Քարտեզագծանկարային կամ սխեմատիկ քարտեզները նրանք են, որոնք պատկերում են մեկ որոշակի իրադարձություն. օրինակ՝ «Ակոռիի ճակատամարտը», «Սարատոգայի ճակատա-

[2] **Гора П.,** Повышение эффективности обучения истории в средней школе. М., 1988. с. 111.

մարտը», «1917թ. հոկտեմբերի 25-ի իրադարձությունները Պետերբուրգում» և այլն։

Դպրոցներում մեծ կիրառություն ունեն նաև քարտեզ-սխեմաները, որոնք օգնում են բացահայտելու ուսումնասիրվող իրադարձությունների և երևույթների միջև եղած ներքին կապերը՝ օրինակ՝ «1918թ. մայիսյան իրադարձությունները Հայաստանում», «Վաթերլոյի ճակատամարտը» և այլն։

Պատմական և քարտեզագիտական գիտելիքները գտնվում են ամուր փոխհարաբերությունների մեջ։ Դրա համար էլ պատմական քարտեզից օգտվելու հմտությունները ինքնանպատակ չեն, այլ միջոց՝ ավելի գիտակցված ընկալելու պատմական իրադարձություններն ու երևույթները։ Դրան նպաստում են պատմական քարտեզների մշակման փակցված լինելը պատմության կաբինետում։ Դասի ընթացքում ուսուցչի խոսքը պարտադիր պետք է ուղեկցվի քարտեզի ցուցադրումով, որը նպաստում է սովորողների մոտ ճանաչողական հմտությունների, ինքնուրույն և պատկերային մտածողության զարգացմանը։

Նոր քարտեզին անցնելու դեպքում ուսուցիչն անպայման պետք է շեշտի, թե այն ինչպիսի տարածքներ և պատմական ժամանակշրջան է ընդգրկում՝ նշելով այնտեղ եղած կարևորագույն անուններն ու բացատրում պայմանական նշանները։ Ուսուցիչը ցուցադրում է աշխարհագրական հորիզոնականները, ռազմական գործողությունները, կարևորագույն վայրերը, բացահայտում տվյալ շրջանի սահմանների առանձնահատկությունները։ Մի քարտեզից մյուսին անցման ժամանակ ուսուցիչը պարտադիր կարգով պետք է ապահովի դրանց հաջորդականությունը։ Եթե քարտեզի վրա նշված են տարբեր շրջաններ, դրանք բացատրվում են տարածական փոխհարաբերություններով։ Սրան օգնում են

ընդհանրացնող քարտեզները՝ ընգրկելով երկու տարածաշրջաններն էլ: Այս ամենից հետո բացահայտվում են քարտեզների միջև եղած ժամանակագրական կապերը, պատմական իրադարձությունների տարաժամանակյա և համաժամանակյա լինելը, որոք արտացոլված են քարտեզի վրա:

Մեկ դասի ընթացքում կարելի է կիրառել մի քանի քարտեզներ, բայց ոչ ավելին, քան երեքը, քանի որ այդ դեպքում սովորողները կշփոթեն աշխարհագրական տարածքները, պատմական գործընթացները, երևույթներն ու իրադարձությունները: Օրինակ՝ «Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը 1939-1945թթ.» և «Հայրենական Մեծ պատերազմը 1941 1945թթ.», քարտեզների միաժամանակյա կիրառումը նպաստում է սովորողների կողմնորոշմանը տարածության և ժամանակի մեջ[3]: Որպեսզի սովորողների մոտ ստեղծվի ուսումնասիրվող երկրի կամ տարածքի վերաբերյալ տարածական պատկերացում, և պարզ պատկերացնեն նրա տեղը, այն սկզբում պետք է ցուցադրել աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա: Որպեսզի ուսուցիչը կարողանա կողմնորոշել աշակերտներին պատմական իրադարձությունների և երևույթների ընկալման խնդրում, կատարում է հետևյալը. քաղաքական քարտեզի վրա ցուցադրում է այն տարածքները, որոնք անցան Գերմանիային 1939-1941թթ. ռազմական գործողությունների ընթացքում, ապա անցնում է պատմական քարտեզի ցուցադրմանն ու բացատրմանը:

Միջին դպրոցում ուսուցիչը թարմացնում է աշակերտների գիտելիքները մասշտաբի վերաբերյալ, ապա անցնում նոր հմտությունների ձևավորմանը: Մասշտաբի վերաբերյալ գիտելիքները յուրացնելու համար նպատակահարմար է սովորողների

[3] **Ղևոնդյան Հ.,** Պատմության դասավանդման մեթոդիկա, Եր., 2001, էջ 47:

տալ հատուկ առաջադրանքներ, օրինակ՝ ցուցադրել միևնույն վայրը տարբեր տեսակի քարտեզների վրա: Եթե դպրոցում չկա ուսուցանվող նյութին համապատասխան քարտեզ, ապա չի կարելի այն փոխարինել պատմական այլ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ քարտեզով, քանի որ սովորողների մոտ կձևավորվի պատմական սխալ պատկերացումներ տվյալ տարածքների վերաբերյալ[4]: Այս դեպքում պետք է օգտագործել ֆիզիկական կամ քաղաքական քարտեզներ:

Պատմական քարտեզի հետ աշխատելիս անհրաժեշտ է պահպանել հետևալ կանոնները: Ցուցադրումից առաջ ուսուցիչը բանավոր ներկայացնում է տվյալ աշխարհագրական վայրը և շեշտում, որ այն գտնվում է այսինչ վայրից հյուսիս, հարավ, արևելք կամ արևմուտք: Օրինակ Գերմանիան գտնվում է Կենտրոնական Եվրոպայում, ընդհանուր սահման ունենալով հյուսիսում՝ Դանիայի (68կմ), արևմուտքում՝ Նիդերլանդների (577 կմ), Բելգիայի (167 կմ) հետ և այլն: Սահմանների ներկայացման ժամանակ տրվում են ոչ միայն ֆիզիկաաշխարհագրական կողմնորոշիչները, այլև նշվում են հարևան երկրներն ու ժողովուրդները: Սովորողը այն ժամանակ կարող է հեշտությամբ ցուցադրել տվյալ պատմաաշխարհագրական վայրը, երբ նա կարողանա հանգիստ կողմնորոշվել քարտեզի վրա: Սովորողների ուշադրությունը կենտրոնացնելու նպատակով ուսուցիչը ասում է. «Նայե՛ք քարտեզին», «Ուշադրությու՛ն, ցույց եմ տալիս»[5]: Բանավոր նշելով տվյալ առարկայի տեղը և ցուցադրելով այն քարտեզի վրա՝ ուսուցիչը բարդ անվանումները գրում է գրատախտակին, իսկ

[4] **Чернова М.,** Настольная книга учителя истории. 5–11 классы. М., 2006, с. 245.

[5] **Պապոյան Հ.,** նշվ. աշխ. էջ 146:

դպրոցականները այդ վայրը գտնում են դասագրքի քարտեզների կամ ատլասների վրա:

Դասավանդման մեթոդիկան ենթադրում է պատի և սեղանի քարտեզների հետ համաժամանակյա աշխատանք: Այնուհետև բանավոր նկարագրությամբ սեղանի քարտեզի վրա գտնում են տվյալ տարածքը, ապա այն ցույց են տալիս են պատի քարտեզի վրա: Հանձնարարությունները կատարում են սեղանի քարտեզի վրա, բայց դրա հաշվետվությունը արվում է պատի քարտեզի կիրառմամբ: Աստիճանաբար սովորողները տիրապետում են պատմական քարտեզներ կարդալուն, պայմանական նշաններում տեսնում հասարակական կյանքի համար կարևորագույն երևույթներ, գտնում համեմատության եզրեր: Քարտեզի դերը՝ որպես պատմական գիտելիքի, հատկապես մեծանում է ավագ դպրոցականների հետ աշխատանքի ժամանակ[6]:

Պատմական քարտեզների հետ աշխատանքում սովորողները ձեռք են բերում հետևյալ գիտելիքներն ու հմտությունները.

1. Իմանալ, որ քարտեզի անվանումը ցույց է տալիս թեման և նրա հիմնական բովանդակությունը, որ պատմական քարտեզը ընդգրկում է մարդկային անցյալի որոշակի ժամանակաշրջան, նրանում կարող են պատկերված լինել տարբեր ժամանակաշրջանների վերաբերյալ իրադարձություններ, քարտեզները ունեն մասշտաբ, պայմանական նշաններ, որոնք ներկայացված են քարտեզների ներքևի մասերում:

2. Կարողանալ ճանաչել և անվանել քարտեզի վրա ներկայացված աշխարհագրական տարածությունը, որոշել հաջորդականությունն ու ժամանակը, քարտեզի վրա պատկերված իրա-

[6] **Студеникин М.,** Методика преподавания истории в школе. М., 2006, с. 110.

դարձությունը, ճիշտ կարդալ և բանավոր ներկայացնել քարտեզի վրա պատկերված իրականությունը, քարտեզի վրա գտնել և անվանել պայմանական նշանները: Գտնել ոչ մեծ և այլ բնույթի քարտեզների վրա պահանջվող տարածքները, համեմատել քարտեզների վրա ներկայացված տարածքների հեռավորությունը:

Ուրվագծային քարտեզները կամ ինչպես նրանց շատ երկրներում անվանում են նաև «համր քարտեզները» հնարավորություն են տալիս զարգացնելու սովորողների տարածապատկերային մտածողությունը, յուրացնելու և ամրապնդելու ձեռք բերված գիտելիքները, մշակելու պատմական քարտեզների վրա աշխատելու նոր հմտություններ և ունակություններ, զարգացնելու տրամաբանական մտածողությունը:

Մեր և Հայաստանի Հանրապետության բազմաթիվ առաջավոր ուսուցիչների երկարամյա մանկավարժական փորձը ցույց է տվել, որ սովորողների մոտ առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում և բարձր արդյունավետություն են ապահովում ուսուցչի կողմից էլեկտրոնային կամ գրատախտակի վրա գծվող գունավոր ուրվագծային քարտեզները, որոնք կատարվում են դասանյութի ներկայացման ընթացքում, դրանք նպաստում են սովորողների մոտ տարածապատկերային մտածողության զարգացմանն ու պատմական փաստերի, իրադարձությունների, երևույթների, գործընթացների ավելի դյուրին ընկալմանն ու յուրացմանը, որոնք էլ իրենց հերթին տանում են ուսուցողականության բարձրացմանը և ճշգրիտ եզրահանգումների կատարմանը: Դրանք կարող են կիրառվել դպրոցական պատմության դասերի ճնշող մեծամասնության ընթացքում ցանկացած դասարանում:

Հատուկ ուշադրություն ենք ուզում դարձնել սովորողների կողմից ինքնուրույն ուրվագծային քարտեզների կազմման բո-

վանդակությանը, քանի որ, ինչպես ցույց է տվել դպրոցական փորձը, դրանք ունեն հսկայական դրական նշանակություն դպրոցականների կրթության և զարգացման գործում[7]: Այսպիսի քարտեզների վրա ուսումնասիրվող պատմական իրադարձությունն ու երևույթները ներկայացվում են բանավոր խոսքին զուգահեռ: Պետությունների, քաղաքների, ռազմական գործողությունների, օգտակար հանածոների, արդյունաբերական կենտրոնների և այլնի քարտեզագիտական պատկերները շատ ավելի լավ են հիշվում և իմաստավորվում դպրոցականների կողմից, քան համանման պատմական քարտեզների, որոնց վրա դրանք ներկայացված են անփոփոխ: Այս տիպի քարտեզների նյութի ընկալման արդյունավետությունն ավելի է բարձրանում, երբ սովորողները դրանք միաժամանակ կատարում են իրենց առջև դրված ուրվագծային քարտեզների վրա: Պատմական երևույթների, իրադարձությունների ուսուցումը նման քարտեզներով կատարվում է գունավոր ներկայացմամբ, եթե այն գծվում է ուսուցչի կողմից գունավոր կավիճով[8]:

Ուրվագային միջոցները օգտագործվում են և՛ որպես պատմական գիտելիքների աղբյուր, և՛ որպես դրանց համակարգման միջոց: Ի տարբերություն զննական այլ միջոցների՝ օրինակ նկարների, քարտեզները չեն տալիս որոշակի զննական պատկերացումներ պատմական փաստերի, իրադարձությունների, գործընթացների և երևույթների վերաբերյալ: Քարտեզները վերարտադրում են տարածապատկերային կառուցվածքը՝ օգտագործելով պայմանական նշանների լեզուն:

[7] **Чернова М.,** Настольная книга учителя истории 5–11 класс. с. 217.
[8] **Гора П.,** նշվ. աշխ., էջ 111:

Տարբեր դպրոցներում մեր կողմից կատարված հետազոտությունները մեզ հանգեցրին հետևյալ եզրահանգմանը, եթե սովորողների մոտ զարգացած է տարածապատկերային մտածողությունը, և լավ տիրապետում են պատմական քարտեզներին, բացառվում է, որ նրանք անբավարար գնահատական ստանան, թեկուզ դասին լավ պատրաստված էլ չլինեն։ Քանի որ պատմական քարտեզների վրա ներկայացված են զորքերի շարժման ուղղությունները, նշված են նրանց և ռազմական տեխնիկայի թվաքանակ, գլխավոր և հիմնական ճակատամարտերի վայրերը, արդյունաբերական խոշոր և մշակութային կենտրոնները և այլն։

«Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը 1939-1945 թթ. » թեման ուսումնասիրելիս, եթե սովորողը տիրապետում է քարտեզագիտական գիտելիքներին, կարող է նշել Գերմանիայի հարձակումը Լեհաստանի, ապա Բելգիայի, Նորվեգիայի, Ֆրանսիայի վրա, ապա անդրադառնալ ողջ Արևմտյան Եվրոպայի նվաճմանը։Քարտեզով կարելի է ցույց տալ 1941թ. գերմանական զորքերի հարձակումը ԽՍՀՄ-ի վրա հարձակման 3 ուղղություններով, հրամանատարներով, զորքերի և զինտեխնիկայի թվակազմով, խոշոր ճակատամարտերի վայրերով և այլն։

Փորձարարական դասարաններում ուսման արդյունավետությունը 30-32%- ով բարձր է սովորական դասարաններից։ Արդյունքը անհավանական թվաց անգամ ուսուցիչներից շատերին, իսկ երբ համապատասխան դասեր նրանք էլ անցկացրեցին, համոզվեցին դրա արդյունավետության մեջ։ Այդ մասին են խոսում նաև աշակերտների հետ անցկացված հարցումները, որոնք գտնում էին, որ այս համակարգը նպաստել է նրանց մոտ տարածապատկերային, տրամաբանական մտածողության զարգացմա-

նը, նյութի դյուրին ընկալմանն ու յուրացմանը և եզրահանգումների կատարմանը։

Այսպիսով, պատմական քարտեզները նպաստում են սովորողների մոտ տարածապատկերային մտածողության զարգացմանը, փաստերի, երևույթների, իրադարձությունների, գործընթացների, պատճառահետևանքային կապերի ճշգրիտ ընկալմանն ու յուրացմանը և եզրահանգումների կատարմանը։

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Ղևոնդյան Հ.,** Պատմության դասավանդման մեթոդիկա։ Եր., 2001։

2. **Պապոյան Հ.,**Պատմության դասավանդման մեթոդիկան դպրոցում։ Եր., 2013։

3. **Гора П.,** Повышение эффективности обучения истории в средней школе. М., 1988.

4. Методика обучения истории в средней школе. Пасобие для учителей. В 2-х ч.. ч. I /отв.ред. Коровкин. Ф.П., М., 1978.

5. Настольная книга учителя истории. 5–11 классы /Авт. – сост. Чернова М., – М.: 2006.

6. **Студеникин М.,** Методика преподавания истории в школе, М., 2006.

HARUTYUN PAPOYAN

METHODS AND MEANS OF PRESENTING CARTOGRAPHIC MATERIALS IN TEACHING HISTORY

Summary

This article discusses historical maps, their role, and their significance in teaching history. Historical maps are created based on a geographical foundation and represent reduced, generalized, figurative, and symbolic depictions of events or periods. The teaching methodology involves simultaneous work with wall and desk maps. Initially, with verbal guidance, students locate the given area on the desk map and then identify it on the wall map.

Our research led to the following conclusion: if students have developed spatial thinking and are proficient in using historical maps, it is unlikely they will receive an unsatisfactory grade, even if they are not thoroughly prepared for the lesson. Historical maps depict troop movements, indicate troop numbers and military equipment, and highlight the locations of major battles, industrial hubs, and cultural centers.

The efficiency of learning in experimental classes is 30–32% higher than in regular classes. Initially, this result seemed unbelievable to many teachers, but they became convinced of its effectiveness after conducting corresponding lessons.

Keywords: spatial thinking, scale, outline maps, schematic maps, historical atlases, wall and desk maps, self-constructed maps.

АРУТЮН ПАПОЯН

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ПОДАЧИ КАРТОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Резюме

В статье рассматриваются исторические карты, их роль и значение в преподавании истории. Исторические карты создаются на основе географической базы и представляют собой уменьшенные, обобщенные, образные и символические отображения событий или исторических периодов. Методика преподавания предполагает параллельную работу с настенными и настольными картами. Сначала, с помощью словесного описания, учащиеся находят заданный участок на настольной карте, а затем определяют его местоположение на настенной карте.

Результаты нашего исследования позволяют сделать следующий вывод: если у учащихся развито пространственное мышление и они уверенно работают с историческими картами, вероятность получения неудовлетворительной оценки практически исключается, даже если их подготовка к уроку оставляет желать лучшего. Это объясняется тем, что исторические карты отображают направления движения войск, их численность и оснащение, а также указывают места ключевых сражений, крупные промышленные и культурные центры и другие важные объекты.

Эффективность обучения в экспериментальных классах оказалась на 30–32% выше, чем в обычных классах. Этот результат сначала казался невероятным для многих педагогов, но они

убедились в его достоверности после проведения соответствующих уроков.

Ключевые слова: пространственное мышление, масштаб, контурные карты, схемы-карты, исторические атласы, настенные и настольные карты, самостоятельно составляемые карты.

ՍԵԴԱ ՔՈՉԱՐՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ*

Բանալի բառեր – պատմական սկզբնաղբյուրներ, վերլուծություն, քննական մոտեցում, արժեք, լսարան, սահմանափակում, տեսանկյուն։

Ինչո՞ւ են անհրաժեշտ պատմական աղբյուրները

Պատմության ուսումնասիրությունը թերևս անհնար է պատկերացնել առանց պատմական աղբյուրների: Պատմական սկզբնաղբյուրները կարևոր նշանակություն ունեն պատմության ուսումնասիրության համար, քանի որ դրանք հանդիսանում են անցյալի իրադարձությունների «առաջին ձեռքից» վկայությունները և ապացույցները՝ պատմաբաններին հնարավորություն տալով վերակազմել հասարակությունների զարգացման հավաստի և բազմաշերտ պատկերացումները:

Ինչպես պատմաբան Ջոն Թոշն է նշել. «Առանց աղբյուրների, պատմություն չկա: Աղբյուրները այն հումքն են, որոնց հիման վրա պատմաբանները կառուցում են անցյալի իրենց պատկերացումները»[1]:

* Ընդունվել է տպագրության՝ 05. 12. 2024:

[1] Tosh, J. (2006). *The pursuit of history: Aims, methods, and new directions in the study of modern history* (5th ed.). Longman, p. 23.

Արդյո՞ք պետք է վստահել պատմական աղբյուրներին

Յուրաքանչյուր պատմական աղբյուրի պետք է մոտենալ քննադատական վերլուծությամբ: Թեև դրանք անգնահատելի պատկերացում են տալիս անցյալի իրադարձությունների մասին, դրանք հաճախ արտացոլում են աղբյուրը ստեղծողների տեսակետները, կողմնակալությունն ու սահմանափակումները:

Սկզբնաղբյուրները կարող են լինել սուբյեկտիվ կամ ոչ ամբողջական, մինչդեռ երկրորդական աղբյուրները պարունակում են պատմաբանների մեկնաբանությունները: Պատմական աղբյուրների նկատմամբ վստահությունը բխում է ապացույցների համադրումից, իրադարձությունների համընկնումից և դրանց ստեղծման համատեքստի ըմբռնումից:

Այսպիսով, պատմաբանները պետք է քննադատորեն գնահատեն աղբյուրները՝ կշռադատելով դրանց արժանահավատությունը և հաշվի առնելով հնարավոր կողմնակալությունները՝ պատմության ավելի ճշգրիտ պատկեր կառուցելու համար:

Պատմաբանները և ընդհանրապես պատմություն հետազոտողները ունեն իրենց գործիքակազմերը, որոնք օգնում են նրանց ուսումնասիրել պատմական աղբյուրները և զանազան աղյուրների հետ համեմատելու ու հակադրելու միջոցով վեր հանելու ուսումնասիրվող աղբյուրի ողջ արժեքը՝ բացառելով աղբյուրի ներկայացրած կողմնակալ տեղեկությունը: Իսկ ինչպե՞ս սովորեցնել աշակերտներին և ուսանողներին այդ գործիքակազմերին: Պարզվում է, որ գոյություն ունեն մի քանի գործիքակազմեր, որոնք հնարավորություն են տալիս սովորողին զննել պատմական աղբյուրները, վեր հանել դրանց դրական և բացասական կողմերը: Այս հոդված մեջ կներկայացվեն պատմական

աղբյուրների վերլուծության չորս մոտեցումներ, որոնք ամենատարածվածներն են և դպրոցական և բուհական համա-կարգերում: Յուրաքանչյուր գործիքակազմ ներկայացվելուց հետո այն կկիրառվի նաև մեկ պատմական աղբյուրի վերլուծության համար, որպեսզի ընթերցողը հասկանա գործիքակազմի կիրառությունը: Այսպիսով, այս հոդվածի մեջ կներկայացվեն հետևյալ մոտեցումները.

- **ՕՆԲԱՍ-ը** (Ծագում, նպատակ, բովանդակություն, արժեք և սահմանափակում, անգլերենում՝ OPCVL)
- **ԽԻԼՆԱՏ-ը** (խոսնակ, իրավիճակ, լսարան, նպատակ, առարկա, տոն, անգլերենում՝ SOAPSTone)
- **ՀՏՆԼՊՀԿ-ը** (հեղինակ, տեղ և վայր, նախնական գիտելիք, լսարան, պատճառ, հիմնական միտք, կարևորություն, անգլերենում՝ APPARTS)
- **ՔՏԿՍՄՄ** (քաղաքական, տնտեսական, կրոնական, սոցիալական, մտավոր, արտիստիկ, անգլերենում՝ PERSIA)

1.ՕՆԲԱՍ (Ծագում, նպատակ, բովանդակություն, արժեք և սահմանափակում, անգլերենում՝ OPCVL)

ՕՆԲԱՍ-ը հապավում է, որի յուրաքանչյուր տառը որոշակի գործողություն է ցույց տալիս աղբյուրը ուսումնասիրելու գործում:

Ծագում

- Ո՞վ է ստեղծել այդ աղբյուրը:
- Ե՞րբ և որտե՞ղ է այն ստեղծվել:
- Ինչպիսի՞ աղբյուր է այն (օրինակ՝ օրագիր, նամակ, կառավարության փաստաթուղթ, լուսանկար):

Նպատակ

- Ինչո՞ւ է ստեղծվել այս աղբյուրը:

- Ի՞նչ հաղորդագրություն կամ նպատակ է դրված աղբյուրի մեջ:
- Ովքե՞ր են այս աղբյուրի նպատակային լսարանը:
- Աղբյուրը նպատակ ունի տեղեկացնելո՞ւ, համոզելո՞ւ, դեպքեր արձանագրելո՞ւ, թե զվարճացնելու:

Բովանդակություն

- Ի՞նչ տեղեկություններ է պարունակում այս աղբյուրը:
- Որո՞նք են հիմնական կետերը կամ պնդումները:
- Ի՞նչ լեզու կամ հնչերանգ է օգտագործում հեղինակը:
- Արդյո՞ք կային նշանավոր փաստեր, տվյալներ կամ ապացույցներ:

Արժեք

- Ինչպե՞ս է աղբյուրը օգնում մեզ հասկանալ ժամանակն ու տեղը, ինչպես նաև այն իրադարձությունները, որոնք տեղի են ունեցել աղբյուրը ստեղծելու պահին:
- Ինչպե՞ս է տեքստը օգնում մեզ հասկանալ տրված ժամանակի և վայրի տեսակետները:
- Ինչպե՞ս է դա օգնում մեզ հասկանալ հեղինակի տեսակետները:

Սահմանափակում

- Ի՞նչ կա քննարկվող ժամանակից և վայրից, որ չենք կարող հասկանալ այս աղբյուրից:
- Արդյո՞ք տեսակետների սահմանափակումներ կան, որոնք բաց են թողնում կարևոր տեղեկություններ[2]:

[2] Lee, M., & Clark, A. (2017). IB History: Skills and Practice. Oxford University Press.

Wright, C. (2013). The Essential Guide to Writing History Essays. McGraw-Hill Education.

Ստորև կարող եք տեսնել ԾՆԲԱՍ մոտեցման կիրառությունը Մ. Խորենացու գործի «Ողբը» հատվածի վրա:

Օրինակ՝

Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ ու քահանադ, խորհրդականդ ու ուսուցանողդ, վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց տգիտությամբ չարափառությունը:

Խղճում եմ քեզ, Հայաստանյայց եկեղեցիդ բեմիդ բարեկարգությունից անշքացած քաջ հովվից և հովվակցից զրկված: Այլևս չեմ տեսնում քո բանավոր հոտը դալար տեղում և հանգիստ ջրերի մոտ սնվելիս և ոչ էլ փարախի մեջ հավաքված՝ գայլերից զգուշանալու համար, այլ ցիրուցան եղած անապատներում և գահավեժ տեղերում[3]:

Ծագում: Սա առաջնային աղբյուր է, որը գրվել է V դարում: Աշխատության հեղինակը Մ. Խորենացին է, որը մի ամբողջ աշխատություն է նվիրել հայ ժողովրդի պատմությանը:

Նպատակ: Այս բաժնի նպատակն է վերհանել հայ հասարակության մեջ եղած խնդիրները և հայ հասարակության ուշադրությունը հրավիրել դրա վրա:

Բովանդակություն: Այս հատվածում ներկայացված է հայոց եկեղեցու բարքերի անկումը, որն հանգեցրել է հասարակության բարքերի անկմանը:

Coxall, B., & Bowen, A. (2014). The History Skills Handbook. Cambridge University Press.

Baker, M., & O'Connor, D. (2015). Understanding Historical Sources: An Introduction to OPCVL. Routledge.

[3] Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 313:

Արժեք: Այս հատվածը արժեքավոր տեղեկություն է տալիս տվյալ ժամանակ ծագած խնդիրների և դրանց հետևանքների մասին:

Սահմանափակում: Աղյուրը ներկայացնում է միայն մեկ հեղինակի պատկերացումը ծագած խնդիրների վերաբերյալ: Նա չի ներկայացնում յուրաքանչյուր խնդրի խորքային վերլուծությունը:

Այսպիսով, ԾՆԲԱՍ մոտեցման կիրառությունը հնարավորություն է տալիս հետազոտողին վեր հանել աղբյուրի և դրական կողմերը (նպատակը, արժեքը) և նաև հասկանալ աղբյուրի թերի կողմերը (սահմանափակումը):

2. ԽԻԼՆԱՏ (խոսնակ, իրավիճակ, լսարան, նպատակ, առարկա, տոն, անգլերենում՝ SOAPSTone)

Այս զվարճալի հապավումը ունեցող մոտեցումը ևս օգնում է վերլուծել պատմական աղբյուրները: Հապավման յուրաքանչյուր բաժին ներկայացնում է աղբյուրի որևէ շերտ, որի վերլուծությունը հնարավորություն կտա ամբողջական պատկերացում կազմել ողջ աղբյուրի մասին:

Խոսողը: Ո՞վ է աղբյուրի հեղինակը: Ինչպե՞ս է նրա կենսագրությունը, տեսանկյունը և հաղորդակցման նպատակը ազդել աղբյուրի վրա:

Իրավիճակ: Ի՞նչ ժամանակում, տեղում և համատեքստում է ստեղծվել աղբյուրը: Ի՞նչ իրադարձություն կամ իրավիճակ է ազդել աղբյուրի ստեղծման վրա:

Լսարան: Ո՞վ է նպատակային լսարանը: Ի՞նչ արժեքներ, հավատալիքներ և գիտելիքների մակարդակ ունի այն:

Նպատակը: Ի՞նչ նպատակ ունի աղբյուրը: Ինչո՞ւ է այն գրված: Դա տեղեկացնելու, համոզելու, զվարճացնելու կամ այլ նպատակ ունի:

Թեման: Ի՞նչ է աղբյուրի գլխավոր թեման կամ բովանդակությունը: Ի՞նչն է կարևորում հեղինակը:

Տոնը: Ի՞նչ է տեքստի տոնը: Ինչպե՞ս է խոսողը վերաբերվում թեմային: Դա պաշտոնական, անպաշտոնական, լուրջ, սարկազմիկ և այլն է[4]:

Ֆրանսիական հեղափոխության Դեկլարացիան.

«Մարդիկ ծնվում են և մնում են ազատ և հավասար իրավունքներով: Սոցիալական տարբերությունները կարող են հիմնվել միայն ընդհանուր բարիքի վրա:» (Հոդված 1)[5]

Հեղինակը: Հեղինակը Ֆրանսիայի Ազգային ժողովն է, որն ընտրվել էր Երրորդ դասից 1789 թվականին, երբ գումարվեց Ժողովների ընդհանուր ժողովը: Հեղափոխական առաջնորդներն, այդ թվում՝ Ժան-Ժոզեֆ Մոունիեն, Էմանուել-Ժոզեֆ Սիյեսը և ուրիշները, կանգնած էին այս դեկլարացիայի ստեղծման ետևում: Նրանք ցանկանում էին նոր կարգի հիմքեր դնել՝ հաստատելով հիմնարար իրավունքներ և ազատություններ:

---

[4] Baker, M., & O'Connor, D. (2017). Historical Thinking and the SOAPSTone Strategy: A Practical Guide. Routledge.

Johnson, R. (2015). Strategies for Interpreting Historical Sources: Using SOAPSTone in the Classroom. Teachers College Press.

Smith, T., & Harris, A. (2018). Critical Thinking in History: Using SOAPSTone to Analyze Historical Sources. Oxford University Press.

Parker, L., & Cole, J. (2016). The Soapstone Method: A Comprehensive Approach to Analyzing Historical Documents. Cambridge University Press.

[5] National Assembly of France. (1789). *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen [Declaration of the Rights of Man and of the Citizen]*. Retrieved January 12, 2025, from https://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/

Իրավիճակ: Դեկլարացիան ընդունվել է **1789 թվականի օգոստոսի 26-ին** Ֆրանսիական հեղափոխության սկիզբին՝ սոցիալական և քաղաքական մեծ անկարգությունների պայմաններում, երբ ավերվեց հին ֆեոդալ համակարգը և կոծանվեց միապետությունը: Սա նաև նոր կառավարության ձևավորման արձագանքն էր: Ֆրանսիայում շատ լայնածավալ բողոքի ցույցեր և Բաստիլը գրավելու իրադարձություններ տեղի էին ունենում:

Լսարան: Առաջին հերթին դեկլարացիան ուղղված էր ֆրանսիացիներին՝ հատկապես նրանց, ովքեր խեղդված էին միապետությունը կողմից: Այն նաև ուղղված էր միջազգային հանրությանը, հատկապես այն եվրոպական երկրներին, որոնք հետևում էին Ֆրանսիայում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Դեկլարացիան նպատակ ուներ խթանելու նոր հեղափոխական կառավարության ընդունումը և արդարացում տվող փոփոխությունների ընդունումը:

Նպատակը: Դեկլարացիայի նպատակը՝ հռչակել մարդու իրավունքները և սահմանել ազատություն, հավասարություն և բարեկամություն հիմունքները: Այն նպատակ ուներ պայքարելու մոնարխիայից անդին և հաստատելու իրավաբանական հիմք՝ նոր Հանրապետության համար: Դեկլարացիան նաև նպատակ ուներ ոգեշնչելու այլ երկրներին՝ հատկապես մոնարխական կամ ֆեոդալական իշխանության տակ գտնվողներին, ընդունելու նույն սկզբունքները:

Թեման: Դեկլարացիայի հիմնական թեման է մարդու իրավունքների և ազատությունների հարցը: Այն ընդգծում է բնօրինակ իրավունքները, որոնք պետք է վայելեն բոլոր մարդիկ՝ նմանապես՝ խոսքի ազատություն, օրենքի առաջ հավասարություն և սեփականության պաշտպանություն: Այն նաև անդրա-

դառնում է ժողովրդի ինքնիշխանությանը և նոր կառավարության լեգիտիմությանը։

Տոն: Դեկլարացիայի տոնը պատիվը, հաստատունությունն ու հեղափոխականությունն է։ Այն խոսում է վստահությամբ ու խիստ պահանջատիրությամբ՝ հայտարարելով, որ հին համակարգը այլևս չի կարելի ընդունել, և պետք է ճանաչվեն մարդկանց իրավունքներն ու ազատությունները։ Լեզուն բարոյական ու խրախուսիչ է, կոչ անելով վերափոխելու հասարակությունը և կառավարությունը։

Ի տարբերություն ԾՆԲԱՍ մոտեցման, ԽԻԼՆԱՏ մոտեցումը պատմական աղբյուրի վերլուծության ավելի խորքային շերտեր է վեր հանում, քանզի պահանջում է ներկայացնել նաև այն իրավիճակը կամ միջավայրը, որտեղ որ ստեղծվել է աղբյուրը։ ԽԻԼՆԱՏ մոտեցումը նաև պահանջում է ուշադրություն դարձնել աղբյուրի հեղինակի տոնին, այսինքն շարադրանքին։ Արդյո՞ք այն քննադատական է, թե համոզիչ, թե չեզոք։

3. ՀՏՆԼՊՀԿ-ը. Հեղինակ, տեղ և վայր, նախնական գիտելիք, լսարան, պատճառ, հիմնական միտք, կարևորություն, անգլերենում՝ APPARTS

ՀՏՆԼՊՀԿ-ն հապավում է, որը ներկայացնում է աղբյուր վերլուծելու զանազան շերտերը։ Այն հետազոտողի ուշադրությունը հրավիրում է աղբյուրի ստեղծման տարբեր կողմերի վրա, որպեսզի հետազոտողը ամբողջական պատկերացում ունենա աղբյուրի մասին։

1. **Հեղինակը**։ Ո՞վ է ստեղծել աղբյուրը։ Ինչպե՞ս կարելի է հասկանալ հեղինակի նախապատվությունները, աշխարհայացքը և նպատակը փաստաթուղթը ստեղծելու ժամա-

նակ: Հեղինակի ուսումնասիրումը կարող է բացահայտել խեղաթյուրված տեսակետներ կամ նպատակներ, որոնք ազդել են ստեղծված նյութի վրա:

2. **Տեղը և Նպատակը**: Որտե՞ղ և ե՞րբ է ստեղծվել աղբյուրը: Ինչու՞ է այն ստեղծվել: Պատմական համատեքստը կարևոր է, քանի որ այն կարող է ցույց տալ, թե ինչպես է շրջապատի կամ քաղաքական-սոցիալական իրավիճակը ազդել փաստաթղթի ստեղծման վրա:
3. **Լսարան**: Ո՞վ էր այս աղբյուրի նպատակային լսարանը: Ինչպե՞ս է լսարանը ազդել փաստաթղթի բովանդակության և տոնի վրա: Լսարան հասկանալը թույլ է տալիս հասկանալ, թե ինչպես է հաղորդագրությունը ձևավորվել հատուկ խմբերի համար:
4. **Պատճառ**: Ինչու՞ է հեղինակը ստեղծել այս աղբյուրը: Ի՞նչ նպատակ կամ դրդապատճառներ եղել են դրա հետևում: Դա կարող է կապված լինել հեղինակի քաղաքական, սոցիալական կամ անձնական նպատակների հետ:
5. **Ժամանակը**: Որպեսզի բացատրվի, թե երբ է ստեղծվել աղբյուրը, պետք է հասկանալ, թե ինչպես կարող է ժամանակահատվածը ազդել նյութի նշանակության վրա:
6. **Կարևորություն**: Ինչ է աղբյուրի նշանակությունը: Ինչպե՞ս է այն օգնում պատմական համատեքստի կամ լայն պատմության մեջ տեղի ունեցող դեպքերով ամբողջական պատկերացում կազմել[6]:

---

[6] Barton, K. C., & Levstik, L. S. (2004). Teaching History for the Common Good. Lawrence Erlbaum Associates.

Brophy, J., & Alleman, J. (2008). The History Teacher's Handbook. Heinemann.

VanSledright, B. A. (2011). The Challenge of Rethinking History Education: On Practices, Theories, and Policy. Routledge.

Օրինակ. Մարտին Լյութերի 95 թեզերի (1517)

5. Պապը չի և չի կարող ներել այլ պատիժներ, բացի այն պատիժներից, որոնք նա սահմանել է իր իսկ հրամանագրով կամ կանոնների համաձայն:

6. Պապը կարող է ներել մեղքերը միայն այն իմաստով, որ նա հայտարարում և հաստատում է այն, ինչ կարող է ներվել Աստծուց. կամ որ նա դա անում է այն դեպքերում, որոնք նա վերապահել է իրեն. եթե դա արհամարհվի, մեղքը մնում է անթաքույց:

Հեղինակը: Հեղինակը Մարտին Լյութերն է, գերմանացի աստվածաբան: Լյութերը Վիտենբերգի համալսարանում աստվածաբանության պրոֆեսոր էր, և նրա 95 թեզերը պատասխան էին Կաթոլիկ եկեղեցու ներքին կոռուպցիայի, հատկապես ինդուլգենցիաների վաճառքի վերաբերյալ: Լյութերի գիտնական և կրոնական ղեկավարի կարգավիճակը նրան մի տեսակ իրավունք է տալիս այս թեմայի վերաբերյալ, բայց նաև ձևավորում է նրա տեսակետը, ընդգծելով աստվածաբառասիրական爭արկներ և բարեփոխման կոչեր:

Տեղը և Նպատակը: 95 թեզերը փակցվել են Վիտենբերգի եկեղեցու դռանը, Գերմանիայում, 1517 թվականի հոկտեմբերի 31-ին: Այս դեպքը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ Կաթոլիկ եկեղեցու գործունեության և դրա քաղաքական ու սոցիալական դերի նկատմամբ դժգոհությունը աճում էր: Լյութերի նպատակը եկեղեցու ինդուլգենցիաների վաճառքը հարցականի տակ դնելն էր, որը նա կարծում էր, որ կործանարար է իրական ապաշխա-

---

Liu, M., & Kuo, M. (2015). Teaching History with Primary Sources. SAGE Publications.

րության և հավատքի համար։ Թեզերի նպատակը եկեղեցում քննարկման ու բարեփոխման սկիզբ դնելն էր, ոչ թե սկզբում եկեղեցուց բաժանվելը։

Լսարան: 95 թեզերի անմիջական լսարանը Կաթոլիկ եկեղեցու հոգևորականներն ու աստվածաբաններն էին, հատկապես նրանք, ովքեր ներգրավված էին ինդուլգենցիաների վաճառքի մեջ։ Սակայն Լյութերի գործողությունները շուտով ուշադրություն գրավեցին Գերմանիայում և Եվրոպայում, և լսարանը ընդլայնվեց՝ ընդգրկելով լայն հանրություն։ Թեզերը նաև ուղղված էին հասարակ մարդկանց, նրանց կոչելով հարցականի տակ դնել եկեղեցու իշխանությունը և գործողությունները։ Լյութերի գաղափարները տարածվեցին հասարակության մեջ՝ ծավալելով Ռեֆորմացիայի ավելի լայն շարժում։

Պատճառ: Լյութերը 95 թեզերը գրեց որպես պատասխան այն լայն տարածված կոռուպցիայի, որ նա նկատեց Կաթոլիկ եկեղեցում, հատկապես ինդուլգենցիաների վաճառքի մեջ, որը նա դիտում էր որպես հավատացյալների շահագործման միջոց՝ ֆինանսական շահույթի համար։ Նրա նպատակն էր սկսել աստվածաբաբառասիրական քննարկում փրկության և եկեղեցու գործելակերպի վերաբերյալ։ Լյութերը ցանկանում էր բարեփոխել եկեղեցին ներսից, սակայն նրա թեզերը անգիտակցաբար հանգեցրեցին Պրոտեստանտական Ռեֆորմացիայի, որը անջատեց ռոմանների հետ կապը։

Ժամանակը: 95 թեզերը հրապարակվել էին Եվրոպայում կրոնական և քաղաքական լարվածության շրջանում։ 16-րդ դարի սկզբին աճում էր եկեղեցու բարեփոխման պահանջը՝ հետագայում հումանիզմի ի հայտ գալու և ավանդական իշխանությունների հարցականի տակ դրման պայմաններում։ Լյութերի մար-

տահրավերը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ տպագրական մամուլը թույլ տվեց արագ տարածել գաղափարները, ինչը մեծացրեց նրա գործողությունների ազդեցությունը:

Կարևորություն: 95 թեզերը համարվում են ամենաարժևոր փաստաթղթերից մեկը Արեւմտյան պատմության մեջ: Դրանք ուղիղ մարտահրավեր էին Կաթոլիկ եկեղեցու իշխանությանը, հարցականի տակ դնելով ինդուլգենցիաների վաճառքի պրակտիկան և սկիզբ դրեցին Պրոտեստանտական Ռեֆորմացիային, ինչը հանգեցրեց բազմաթիվ Պրոտեստանտ հոսանքների ստեղծմանը: Թեզերը նպաստեցին Պապական իշխանության թուլացմանը Եվրոպայում և քրիստոնեական իշխանության դեսենտրալիզացիային, որ էականորեն փոխեց Եվրոպական հասարակությունը և աստվածաբանությունը:

4. **ՔՏԿՍՄԱ Քաղաքական, տնտեսական, կրոնական, սոցիալական, մտավոր, արտիստիկ, անգլերենում՝ PERSIA**

ՔՏԿՍՄԱ-ն աղբյուրի վերլուծության համար առաջարկում է այն քննել մի քանի համատեքստերում, որոնք նպաստ են աղբյուրի ստեղծմանը:

Քաղաքական համատեքստ: Այս տարրը ուսումնասիրում է այն քաղաքական միջավայրը, որտեղ ստեղծվել է փաստաթուղթը կամ աղբյուրը: Այն վերաբերում է քաղաքական առաջնորդներին, կուսակցություններին, քաղաքականությանը և գաղափարախոսություններին, որոնք ազդել են աղբյուրի ստեղծման վրա: Քաղաքական համատեքստը հասկանալը օգնում է տեսնել, թե ինչու որոշակի գաղափարներ խթանվել են կամ ընդդիմացել:

Տնտեսական համատեքստ: Այս տարրը կենտրոնանում է այն տնտեսական պայմանների կամ ազդեցությունների վրա,

որոնք շրջապատել են աղբյուրի ստեղծումը: Դա կարող է վերաբերում լինել առևտուրին, հարստությանը, աղքատությանը կամ տնտեսական համակարգերին: Տնտեսական իրավիճակի ուսումնասիրությունը օգնում է հասկանալ աղբյուրի ետևում կանգնած մղումները:

Կրոնական համատեքստ: Սա ուսումնասիրում է այն կրոնական միջավայրը, երբ ստեղծվել է աղբյուրը: Այն ուսումնասիրում է իշխող կրոնները, կրոնական հաստատությունները և համոզմունքները, ինչպես նաև թե ինչպես են դրանք ձևավորել աղբյուրի ստեղծումը:

Հասարակական համատեքստ: Սոցիալական համատեքստը ուսումնասիրում է հասարակական կառուցվածքները, դասակարգը, մշակութային նորմերը և սոցիալական հարցերը, որոնք կարող էին ազդել փաստաթղթի վրա: Սա ներառում է հասարակական տարբերությունները, ինչպես էլիտայի և հասարակ մարդկանց միջև եղած տարբերությունները:

Ինտելեկտուալ: Քննում է կրթությունը, փիլիսոփայությունը, գրականությունը, գիտական նվաճումներն ու տեխնոլոգիական նորարարությունները: Այս բաժինը ընդգծում է հասարակության գիտելիքներն ու մտավոր առաջընթացը:

Արվեստ: Կենտրոնանում է հասարակությունը սահմանող արվեստի, ճարտարապետության, երաժշտության և մշակութային արտահայտությունների վրա: Սա ներառում է տեսողական և կատարողական արվեստների ուսումնասիրությունը և այն, թե ինչպես են դրանք արտացոլում հասարակական արժեքներն ու գեղագիտական ըմբռնումները[7]:

[7] Kagan, D., & Ozment, S. (2017). The Western Heritage: Volume 1: To 1715 (12th ed.). Pearson.

Հայոց պատմությունից մի կարևոր աղբյուր, որի վրա կարելի է կիրառել PERSIA ռազմավարությունը, Սևրի պայմանագիրն (1920 թ.) է: Այս դաշնագիրը նշանավորեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը Օսմանյան կայսրության համար և ներառեց անկախ հայկական պետության ճանաչման դրույթներ: Ահա թե ինչպես կարելի է կիրառել PERSIA ռազմավարությունը այս աղբյուրի վրա:.

Քաղաքական համատեքստ: Պայմանագիրը ստորագրվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից և Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո: Քաղաքական միջավայրը նշանավորվում էր դաշնակից ուժերի հաղթանակով և Մերձավոր Արևելքը վերափոխելու նրանց ջանքերով: Դաշնագիրը նպատակ ուներ լուծել տարբեր ազգայնական շարժումները և ներառում էր հայկական պետության դրույթներ՝ Օսմանյան տարածքների վերաձևավորման շրջանակներում:

Տնտեսական համատեքստ: Պայմանագիրը զբաղվում էր նախկին Օսմանյան կայսրության վերահսկողության տակ եղած տարածքների և ռեսուրսների տնտեսական վերաբաշխմամբ: Դա ներառում էր տնտեսական իրավունքների և փոխհատուցումների բաշխումը, որը ազդեց Հայաստանի հնարավոր զարգացման և ռեսուրսների հասանելիության վրա:

Harris, J., & Smith, P. (2013). Historical Methods: A Guide for History Students. Oxford University Press.

Gould, L., & Taylor, R. (2018). Interpreting Historical Sources: The PERSIA Approach. Routledge.

Brooks, A., & McClelland, S. (2015). Historical Analysis and Interpretation: Using PERSIA in the Classroom. Cambridge University Press.

Կրոնական համատեքստ: Պայմանագիրը ստորագրվել է այն ժամանակ, երբ կրոնական ինքնությունները մեծապես ազդում էին քաղաքական որոշումների վրա: Հայկական բնակչությունը, հիմնականում քրիստոնյա, խիստ հալածանքներ էր ենթարկվել մահմեդական մեծամասնություն ունեցող Օսմանյան կայսրությունում: Դաշնագրի կողմից Հայաստանի անկախ միավորի ճանաչումը մասամբ պայմանավորված էր քրիստոնյա բնակչության պաշտպանությանը միջազգային համայնքի մոտեցմամբ:

Հասարակական համատեքստ: Հայկական հասարակությունը կոտորածի արդյունքում խիստ վնասվել էր՝ հանգեցնելով բնակչության բաժանման և մեծամասշտաբ տեղահանման: Մեծ պետության խոստումը կարևոր էր ազգային ինքնության խթանման և հայ ժողովրդի վերականգնման սոցիալական հիմքի ապահովման համար:

Մտավոր համատեքստ: Դարաշրջանը նշանավորվում էր ինքնորոշման և ազգային ինքնիշխանության գաղափարներով, որոնք առաջ էին քաշվում ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի 14 կետերի ծրագրի միջոցով: Այս սկզբունքները նպատակ ունեին ուղղորդել ազգային սահմանների վերագծումը և աջակցել էթնիկ խմբերի անկախությանը:

Արվեստի համատեքստ: Դաշնագիրը ներշնչեց ազգայնական արվեստ և գրականություն, որոնք ընդգծում էին հայ ժողովրդի տոկունությունը և պետության իրավունքները: Այս աշխատանքներում հաճախ ներկայացվում էին տառապանքի, հույսի և ցեղասպանությունից հետո արդարության ձգտման թեմաներ:

Այս հոդվածում ներկայացվեցին աղբյուրներ վերլուծելու չորս մոտեցումներ: Թերևս դժվար է նշել, թե որ մոտեցումը ավելի

շատ առավելություններ ունի: Կարծում եմ յուրաքանչյուր դասավանդող ըստ իր լսարանի կարիքների կարող է ընտրել մեկ մոտեցում և այն կիրառել:

Օգտագործված գրականության ցանկ.

1. Baker, M., & O'Connor, D. (2015). *Understanding Historical Sources: An Introduction to OPCVL*. Routledge.
2. Baker, M., & O'Connor, D. (2017). *Historical Thinking and the SOAPSTone Strategy: A Practical Guide*. Routledge.
3. Barton, K. C., & Levstik, L. S. (2004). *Teaching History for the Common Good*. Lawrence Erlbaum Associates.
4. Brophy, J., & Alleman, J. (2008). *The History Teacher's Handbook*. Heinemann.
5. Brooks, A., & McClelland, S. (2015). *Historical Analysis and Interpretation: Using PERSIA in the Classroom*. Cambridge University Press.
6. Coxall, B., & Bowen, A. (2014). *The History Skills Handbook*. Cambridge University Press.
7. Gould, L., & Taylor, R. (2018). *Interpreting Historical Sources: The PERSIA Approach*. Routledge.
8. Harris, J., & Smith, P. (2013). *Historical Methods: A Guide for History Students*. Oxford University Press.
9. Johnson, R. (2015). *Strategies for Interpreting Historical Sources: Using SOAPSTone in the Classroom*. Teachers College Press.
10. Kagan, D., & Ozment, S. (2017). *The Western Heritage: Volume 1: To 1715* (12th ed.). Pearson.

11. Lee, M., & Clark, A. (2017). *IB History: Skills and Practice*. Oxford University Press.
12. Liu, M., & Kuo, M. (2015). *Teaching History with Primary Sources*. SAGE Publications.
13. Parker, L., & Cole, J. (2016). *The Soapstone Method: A Comprehensive Approach to Analyzing Historical Documents*. Cambridge University Press.
14. Smith, T., & Harris, A. (2018). *Critical Thinking in History: Using SOAPSTone to Analyze Historical Sources*. Oxford University Press.
15. Tosh, J. (2006). *The Pursuit of History: Aims, Methods, and New Directions in the Study of Modern History* (5th ed., p. 23). Longman.
16. VanSledright, B. A. (2011). *The Challenge of Rethinking History Education: On Practices, Theories, and Policy*. Routledge.
17. Wright, C. (2013). *The Essential Guide to Writing History Essays*. McGraw-Hill Education.
18. Խորենացի, Մ. (1981). *Հայոց պատմություն*
19. National Assembly of France. (1789). *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* [Declaration of the Rights of Man and of the Citizen]. Retrieved January 12, 2025, from https://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/

SEDA KOCHARYAN

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE ANALYSIS OF HISTORICAL SOURCES

Summary

This article discusses four strategies for analyzing historical sources: OPCVL (Origin, Purpose, Content, Value, and Limitation), SOAPSTone (Speaker, Occasion, Audience, Purpose, Subject, and Tone), APPARTS (Author, Place and Time, Prior Knowledge, Audience, Reason, Main Idea, Significance), and PERSIA (Political, Economic, Religious, Social, Intellectual, Artistic). Each strategy is detailed, highlighting its unique approach to analyzing historical documents. The OPCVL framework focuses on the source's origin, purpose, content, value, and limitations, while SOAPSTone analyzes the subject, specific historical event, audience, purpose, speaker, and tone. The APPARTS method takes into account the author, place and time, prior knowledge, audience, reason, main idea, and significance of the source. Finally, PERSIA examines political, economic, religious, social, intellectual, and artistic factors within historical sources.

Each of these strategies has its advantages and disadvantages. For instance, OPCVL is crucial for evaluating a source's credibility, but it pays less attention to the contextual analysis of the factual information within the source. SOAPSTone encourages the examination of the author's perspective and message but is limited in its structural approach. APPARTS provides a comprehensive framework but may require a deeper level of prior knowledge. PERSIA offers a broad analysis but may sometimes generalize details.

These strategies complement one another, offering different perspectives that can be used to conduct a more objective and well-founded historical analysis. The article concludes by emphasizing the importance of these strategies, highlighting how they contribute to the development of critical thinking and a deeper understanding of historical events.

Keywords: Historical sources, analysis, critical approach, value, audience, limitations, perspective.

СЕДА КОЧАРЯН

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Резюме

В этой статье рассматриваются четыре стратегии анализа исторических источников: OPCVL (Происхождение, Цель, Содержание, Ценность и Ограничения), SOAPSTone (Автор, Обстоятельства, Аудитория, Цель, Тема, Тон), APPARTS (Автор, Место и Время, Предварительные знания, Аудитория, Причина, Основная идея, Значение) и PERSIA (Политические, Экономические, Религиозные, Социальные, Интеллектуальные, Артистические факторы). Каждая стратегия подробно объясняется, подчеркивая ее уникальный подход к анализу исторических документов. Рамки OPCVL фокусируются на происхождении, цели, содержании, ценности и ограничениях источника, в то время

как SOAPSTone включает анализ темы, конкретного исторического события, аудитории, цели, автора и тона. Метод APPARTS учитывает автора, место и время, предварительные знания, аудиторию, причину, основную идею и значимость источника. Наконец, PERSIA исследует политические, экономические, религиозные, социальные, интеллектуальные и артистические факторы в исторических источниках.

Каждая из этих стратегий имеет свои преимущества и недостатки. Например, OPCVL важен для оценки достоверности источника, но меньше фокусируется на контекстном анализе фактической информации в источнике. SOAPSTone поощряет изучение точки зрения и послания автора, но ограничен в своем структурированном подходе. APPARTS предоставляет комплексный подход, но может требовать более глубоких предварительных знаний. PERSIA предлагает широкий анализ, но иногда может обобщать детали.

Эти стратегии дополняют друг друга, предлагая различные точки зрения, которые могут быть использованы для более объективного и обоснованного исторического анализа. В статье подчеркивается важность этих стратегий, отмечая, как они способствуют развитию критического мышления и более глубокому пониманию исторических событий.

Ключевые слова: исторические источники, анализ, критический подход, ценность, аудитория, ограничения, перспектива.

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (Խմբագրականի հեղինակ) – *պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ:*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են 19-րդ դ. վերջի և 20-րդ դ. սկզբի հայ ազգային-ազատագրական շարժման, «Հայ հեղափոխական դաշնակցության», Հայաստանի Առաջին Հանրապետության (1918-1920 թթ.), հայ-վրացական փոխհարաբերությունների, 1920-1930-ական թվականների սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի, հայության տեղաշարժերի, Խորհրդային Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, սովետոլոգիայի, ինչպես նաև պատմության ուսուցման հիմնահարցերը:

Էլ. հասցե՝ stepanyankhachatur16@aspu.am

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ – *պատմական գիտությունների թեկնածու, Հայաստանի տնտեսագիտության պետական համալսարանի հասարակագիտության ամբիոնի դասախոս:*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության, ինչպես նաև պատմության ուսուցման հիմնախնդիրները:

Էլ. հասցե՝ annaedisoniasatryan@gmail.com

ԱՐԵՎԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ - *«Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամի «Աշխարհացույց» կրթական նորարարական ծրագրի ղեկավար:*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են պատմության ուսուցման հիմնախնդիրները:

Էլ. հասցե՝ vaf.arevik.avetisyan@gmail.com

ՀԱՅԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ - *պատմական գիտությունների թեկնածու, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ, համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ:*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են պատմության ուսուցման հիմնախնդիրները:

Էլ. հասցե՝ grigoryanhayk17@aspu.am

ՆԱԻՐԱ ԵՐԿԱՆՅԱՆ – *Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի հայցորդ, Երևանի Հ. Գալստյանի անվան թիվ 83 ավագ դպրոցի պատմության ուսուցչուհի, «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամի մենթոր-ուսուցչուհի:*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են պատմության ուսուցման հիմնախնդիրները:

Էլ. հասցե՝ nara.yerkanyan@mail.ru

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ – *պատմական գիտությունների թեկնածու, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր:*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, հայ եկեղեցու, գաղթականության, Վասպուրականի պատմություն հիմնախնդիրները։

ԱՆԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ - *«Շիրակացու ճեմարան» միջազգային գիտակրթական համալիրի Հասարակական գիտությունների ամբիոնի ուսուցիչ, «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամի մենթոր-ուսուցիչ։*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են պատմության ուսուցման հիմնախնդիրները։

Էլ. հասցե՝ hovhannisyan.1989.ani@gmail.com

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ - *«Գլոբալ բրիջ» կրթահամալիրի պատմության և հասարակագիտության ուսուցիչ, «Վիզուալ Հայաստան» զարգացման հիմնադրամի մենթոր ուսուցիչ,։*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են պատմության ուսուցման հիմնախնդիրները։

Էլ. հասցե՝ haykanushghevondyan@gmail.com

ԱՐՄԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ – *պատմական գիտությունների թեկնածու, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ։*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրների նորագույն պատմության, էթնոքաղաքական հակամարտությունների, համաշխարհային մշակույթի պատմության և պատմության ուսուցման հիմնախնդիրները։

Էլ. հասցե՝ martirosyanarman17@aspu.am

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ – *Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու, Երևան, Հայաստան*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում է Հայկական հարցի, հայ-ռուսական առնչությունների պատմության, պատմության ուսուցման հիմնախնդիրները:

Էլ. հասցե՝ martirosyanmiqayel17@aspu.am

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՊՈՅԱՆ – *մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ:*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են պատմության ուսուցման հիմնախնդիրները:

Էլ. հասցե՝ papoyanharutyun17@aspu.am

ՍԵԴԱ ՔՈՉԱՐՅԱՆ – *Գերմանիայի Նոյ Ուլմի միջազգային դպրոցի սոցիալական գիտությունների և պատմության ուսուցիչ:*

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են պատմության ուսուցման հիմնախնդիրները:

Էլ. հասցե՝ kocharseda@gmail.com

CONTENT

EDITORIAL
WHY LEARN WORLD HISTORY? 4

ANNA ASATRYAN
TEACHING THE HISTORY OF ARMENIA IN NON-SPECIALIZED UNIVERSITIES: CHALLENGES AND PERSPECTIVES 14

AREVIK AVETISYAN
INTRODUCING INNOVATIONS IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS THROUGH THE EXAMPLE OF THE "ASHKHARHATSUYTS" EDUCATIONAL PLATFORM: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES..... 30

AVETIS HARUTYUNYAN
THE HISTORICAL-GEOGRAPHICAL PECULIARITIES AND SCIENTIFIC-POLITICAL IMPORTANCE OF THE TERM "ARMENIAN HIGHLAND" IN THE TEACHING OF THE COURSE OF ARMENIAN HISTORY 55

ANI HOVHANNISYAN, NAIRA YERKANYAN, HAYKANUSH GHEVONDYAN
THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING HISTORY AND SOCIAL SCIENCES..... 92

MIKAYEL MARTIROSYAN, ARMAN MARTIROSYAN, HAYK GRIGORYAN
THE ROLE OF SCREEN INFORMATION IN THE PROCESS OF TEACHING HISTORY 111

HARUTYUN PAPOYAN
METHODS AND MEANS OF PRESENTING CARTOGRAPHIC MATERIALS IN TEACHING HISTORY 131

SEDA KOCHARYAN
METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE ANALYSIS OF HISTORICAL SOURCES 146

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 167

СОДЕРЖАНИЕ

РЕДАКЦИОННАЯ СТАТЬЯ
ЗАЧЕМ ИЗУЧАТЬ МИРОВУЮ ИСТОРИЮ? 4

АННА АСАТРЯН
ПРЕПОДАВАНИЕ ИСТОРИИ АРМЕНИИ В НЕСПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ВУЗАХ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ 14

АРЕВИК АВЕТИСЯН
ВНЕДРЕНИЕ ИННОВАЦИЙ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНУЮ ШКОЛУ НА ПРИМЕРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПЛАТФОРМЫ "АШХАРАЦУЙЦ": ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ 30

АВЕТИС АРУТЮНЯН
ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И НАУЧНО- ПОЛИТИЧЕСКОЕ ВАЖНОСТЬ ТЕРМИНА «АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ» В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ 55

АНИ ОГАНЕСЯН, НАИРА ЕРКАНЯН, АЙКАНУШ ГЕВОНДЯН
РИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК 92

МИКАЕЛ МАРТИРОСЯН , АРМАН МАРТИРОСЯН, АЙК ГРИГОРЯН
РОЛЬ ЭКРАННОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ 111

АРУТЮН ПАПОЯН
МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ПОДАЧИ КАРТОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ НА УРОКАХ ИСТОРИИ 131

СЕДА КОЧАРЯН
МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ..... 146

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ 167

«Պատմության ուսուցման հիմնախնդիրներ» գիտական հանդեսում հրապարակվող հոդվածները պարտադիր գրախոսվում են:

Հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երկու անգամ:

Խմբագրության հասցեն՝ 0010, Երևան, Տիգրան Մեծի 17:
Հեռախոս՝ +374 10 597016, +374 10 507010
Email: historyteachingjournal@aspu.am